

Pál János

Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?

Jelen írásunkban arra kerestünk választ, hogy az 1945 előtt szocializálódott unitárius egyházvezetés szintjén eredményezett-e markánsan kitapintható, megragadható változást az államszocialista berendezkedés; ha igen, akkor azok milyen jellegűek voltak, és külső (mesterséges) vagy belső (természetes) beavatkozás eredményeiként következtek-e be?

Dolgozatunk kútforrásait a Csifő-csoport néven nyitott csoportos adatgyűjtési és műveleti (operatív) dossziék, valamint Kiss Elek, Csifő Nagy László, Kovács Lajos és Izsák Vilmos egyéni adatgyűjtési és informátori dossziéi képezik.¹ Tárgyunk vizsgálatánál szándékosan esett választásunk erre a forrástípusra. Ez a fajta iratanyag ugyanis olyan új információkat és értelmezési lehetőségeket nyújt, amelyek nélkül az egyházvezetés és az állam közötti kapcsolat bizonyos történései teljesen értelmezhetetlenek lennének.

1 Arhivele Consiliului National pentru Studierea Arhivelor Securitatii (ACNSAS), Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România (anii 1949–1951). [Dokumentációs állomány a romániai unitárius közösségek szövetségéről 1949–1951.] D. 013081; Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România 1928–1948. [Dokumentációs állomány a romániai unitárius közösségek szövetségéről 1928–1948.] D. 11270 Vol. 2; Fond operativ Csifő Nagy Ladislau. [Csifő Nagy László operatív/tájékoztató állomány.] I. 235728 Vol. 1, 2; Fond operativ Csifő Nagy-Ladislau și alții. [Csifő Nagy László és mások műveleti állomány] I. 235723 Vol. 1, 2, 3; Dosar grup Csifő Nagy Ladislau. [Csifő Nagy László csoportos dosszié] I. 235725 Vol. 1, 2, 3, 5, 7, 9; Dosar individual privind pe Steopan Victor. [Steopan Victor egyéni iratcsomója] I. 235729 Vol. 1, 2; Dosar personal al agentului Scriptologul. [Scriptologul ügynök személyi állománya] R. 301671; Dosar personal Incze. [Incze személyi iratcsomója] R. 281203 Vol. 1; Fond Iszac Vilhelm. [Iszac Vilhelm állomány] I. 210059 Vol. 1, 2.

Az egyházvezetés (egyházi elit) meghatározása

Tanulmányunkban egyházvezetés alatt azon – az egyháztársadalmi hierarchia legfelsőbb szintjén álló – személyek csoportját értettük, akik az intézmény életében, a címben megjelölt időszakban meghatározó döntéshozó, végrehajtó és véleményformáló szerepet töltek be.

Ez az elit tulajdonképpen két alkotóelemből állt: az egyház legfőbb tiszt- és tisztségviselőiből,² illetve a teológiai tanári karból. A két kategória, illetve intézmény közti összefonódás és átfedés – (ez az egyházi jellegű tisztviselői hivatalok esetében érvényes) – egy több évszázados hagyományokra épülő elit-kiválasztódási szokásjognak, valamint az intézmény sajátos szerkezeti felépítésének az eredményeként jöhetett létre.

Az említett szokásjogot – véleményünk szerint – azon politikai történések alakították és honosították meg, amelyek meggátolták az egyházat abban, hogy többpólusú utánpótlást biztosító oktatási hálózatrendszert hozzon létre. Közismert, hogy a 20. század elejéig az egyetlen ilyen rekrutációs bázist, mint felsőfokú intézmény, az 1557-ben Kolozsváron alapított kollégium biztosította – 1914-ben a székelykeresztúri főgimnázium felállításával ez a hátrányos helyzet enyhült – minek következtében az egyházi elit utánpótlása mindvégig roppant behatárolt maradt. Így tulajdonképpen egy szűk körű csoportnak kellett ellátnia az egyházkormányzati és oktatási feladatokat (lásd Ferencz József példáját³). Nem véletlenszerű tehát a teológiai tanári karnak ez az erős, – nem pusztán szellemi, kulturális értelemben vett – jelenléte az egyház életében. Éppen ezért indokolt őket nemcsak a szellemi, hanem a hatalmi, döntéshozó elit részének is tekinteni.

E viszonyrendszert az egyház intézményének sajátosságai is strukturálták: a csúcส์vezetés hivatalainak jelentős hányada ugyanis egyházi jellegű

2 Az 1942-ben elfogadott és 1945-ben érvényben levő *Szervezeti Törvény* szerint az egyházvezetés legfelsőbb szintjét a következő tiszt- és tisztségviselők képezték: püspök, főgondnok, közügyigazgató, főjegyző, egyházi és püspöki titkár, pénztárnok, ellenőr, számvevők, jogtanácsos, jószágigazgató (1912 óta betöltetlen volt). *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*. Budapest, 1942. 111–129.; Az unitárius teológiai tanári kart vizsgálatunk időszakában 5 rendes tanár alkotta: Erdő János, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály, Bende Béla, Simén Dániel.

3 Ferencz Józsefet 1876-ban püspökké választották, de 1905-ig tanított a teológián. Gál Kelemen – Benczédi Gergely – Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2007, 155.

volt (püspök, főjegyző, közügyigazgató, egyházi és püspöki titkár⁴), ami a gyakorlatban annyit jelentett, hogy ezeket csak lelkészi oklevéllel rendelkező személy tölthette be. Ez esetben természetesen érvényesült a már említett belterjes kiválasztási módszertan.⁵ A teológiai tanárok jelenlétének súlyát az egyház intézményén belül tovább erősítette az, hogy a lelkészképző intézet az egyház egyik legfontosabb reprodukciós pillérét képezte, földrajzilag Kolozsvárt, a püspökséggel közös épületben.

Összegezve: a fentiekben vázolt megfontolásokból kiindulva írásunkban egyházi elit, egyházvezetés alatt a püspökség tiszt- és tisztségviselőinek, illetve a teológiai tanároknak együttes csoportját értjük, ebből eredően következtetéseinket is e személyek életpályái és a rájuk vonatkozó megfigyelési adatok alapján kívánjuk levonni.

Egyházvezetés 1945 előtt és közvetlen utána

A mindenkori unitárius egyházi csúcsvezetés egyházi és világi jelleg alapján tagolható. A fejezetünk által vizsgált időszakban ezt a következő tiszt- és tisztségviselők alkották: püspök, főgondnok, főjegyző, közügyigazgató, egyházi titkár, püspöki titkár, jogtanácsos, számvevő.

Az 1945 utáni egyházvezetés három lépcsőben nyerte el végleges formáját. Az első szintet az a „medgyesi mozgalom” néven ismert generációs hatalmi harc képezte, amely 1938-ban mondhatni teljes átrendeződést eredményezett az előző vezetés rovására: Boros György püspök helyébe Varga Béla főjegyző, teológiai tanár, Ferenczy Géza és Szent-Iványi József főgondnokok helyébe Gál Miklós és Elekes Domokos ügyvédek, Varga Béla főjegyző helyébe Kiss Elek teológiai tanár, Lukácsi József jogtanácsos helyébe Fazakas János ügyvéd (1939. decemberében helyét Szathmáry János veszi át), Gvidó Béla (dicsőszentmártoni lelkész) közügyigazgató helyébe Árkosi Tamás sinfalvi lelkész kerültek. Simén Dániel lupényi és Fikker (Abrudbányai) János kövendi lelkészek, mint a mozgalom aktív tagjai, teológiai tanárokká lettek.⁶ Mindössze három központi hivatal maradt érintet-

4 Habár a szervezeti törvény szerint tanári és jogi képesítéssel rendelkező személy is betölthette ezt az állást, a gyakorlat azt mutatja, hogy a lelkészi oklevéllel rendelkezők részesültek előnyben.

5 A püspök, egyházi főjegyző rendszerint a teológiai tanárok soraiból került ki. A főjegyzői tisztséget és tanári hivatalt az érintett személy párhuzamosan töltötte be. Ürmösi József egyházi és püspöki titkár óraadói minőségben tanított a teológián is.

6 Kovács Sándor: Adatok dr. Boros György püspök lemond(at)ásának körülményeihez. In Molnár B. Lehel - Kovács Sándor (szerk.): *Boros György unitárius püspök*

len: az egyházi- (Mikó Lőrinc) és püspöki titkárság (Ürmösi József), valamint a számvevőség (Lőrinczy Zoltán).

Az átrendeződés következő hullámát a második bécsi döntés hozta. 1940 őszén Varga Béla (kolozsvári egyetemi tanárrá való kinevezése miatt) lemondása Elekes Domokos főgondnoki tisztségéből való távozását is maga után vonta, helyükbe az 1941. évi marosvásárhelyi zsinat Józán Miklóst választotta püspöknek, Gelei Józsefet pedig főgondnoknak. A kolozsvári királyi ítélőtábla tanácselnökévé való kinevezése miatt leköszönő Mikó Lőrinc egyházi titkár helyébe Csifó Nagy László lépett.

Az egyházat területileg kettéosztó második bécsi döntéssel a közügyigazgatói és második főgondnoki tisztséget betöltő személyek, Árkosi, illetve Gál, román fennhatóság alatt maradtak. A revíziós remények és az egység jelképének kifejezése végett Kolozsvár nem választott második főgondnokot, és a közügyigazgatói tisztséget is csupán ideiglenes jelleggel töltötték be.

Ebben az időszakban markáns jobbratolódás érezhető az egyházvezetés szintjén, többen is tagjai lettek az Imrédi-féle Magyar Megújulás Pártjának. E periódus jellemzője a főgondnok befolyásának jelentős mértékű növekedése, amely Gelei agilis egyéniségének köszönhető, de ugyanez elmondható két teológiai tanárról (Simén, Abrudbányai) is, akik elsősorban az egyházpolitika irányvonalának lettek az elméleti megalapozói. 1943-ban, Gálfi Lőrinc halálával ifj. Kovács Lajos kapta meg az Unitárius Teológiai Akadémia újszövetségi tanszékét.

Az átalakulás harmadik lépcsője 1945 utánra tehető, a változások hátterében pedig részben ismét a főhatalomváltás állt. Gelei és Abrudbányai a szovjet csapatok megérkezésekor Magyarországra menekültek. Mivel egyikük sem tért vissza Kolozsvárra, előbbi helyét Mikó Lőrinczel töltötték be, az utóbbiét pedig 1946-ban Erdő Jánossal. Változás történt még a püspöki tisztségben: az 1946 februárjában elhunyt Józán helyébe a székelykeresztúri zsinat szeptember 16-án Kiss Eleket választotta meg egyházfőnek.⁷ Az ennek következtében megürült ószövetségi tanszékét 1947-

naplója 1926–1941. Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2001, 23–37.; Kovács Sándor: *Unitárius Egyháztörténet.* Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2009, 60–68.; Pál János: Újabb adalékok a medgyesi mozgalom történetéhez. *Keresztény Magvető*, 2007. 4. sz., 428–438.; Pál Tamás Erdő Jánoshoz írt levele, Molnár B. Lehel közlésében, *Keresztény Magvető* 2005. 3. sz., 228–235.

7 Kiss első próbálkozása a püspöki szék megszerzésére 1938-ban történt Boros lemondása után. Bár – a medgyesi mozgalom egyik vezetőjeként – oroszánrésze volt utóbbi kényszerű távozásában, Varga Béla ellenében mégis alulmaradt. Varga lemondása

ben Lőrinczi Mihály lelkésszel, vallásánárral (Marosvásárhely) töltötték be.

Mint látható, közvetlenül a második világháború utáni években a hierarchia csúcán jelentkező hiányokat Kolozsvár az egyházvezetés „körforgásában” lévő, azonos szocializációs háttérrel rendelkező személyekkel pótolta,⁸ többségük pedig még az 1945 előtti években foglalta el hivatalát.

Adataink szerint az egyházvezetés szintjén történő személyi jellegű átrendeződések belső mechanizmusok és erőviszonyok szerinti alakulása 1948-ig tartott. Ettől a pillanattól kezdve azonban az állami akarat – látni fogjuk – mint meghatározó rendezői elv jelent meg az egyházi életben.

A hatalom részéről érkező fokozódó nyomás mellett egy másik markáns jelensége ennek az időszaknak a főgondnoki intézmény (világi elem) befolylásának hanyatlása. Okait ennek egyrészt az államnak az egyházat és annak szociális, művelődési, oktatói munkáját a templom és papok körére korlátozni óhajtó központosító törekvésében kell keresnünk, csekélyebb mértékben pedig a püspök autoriter kormányzási hajlamában.

A Securitate látóköre

Az egyház és a román állam közti kapcsolatokat 1940–1944 között alapvetően két – egymással szembeesülő – érdekellentét határozta meg: az egyház magyar nemzeti jellege és a román állam homogenizáló nemzet-építő politikája, amely véglegesen rendezni kívánta Erdély hovatartozásának kérdését. Ebből eredően, más magyar intézményekhez hasonlóan az egyház is centrifugális erőként jelent meg a román politikai életben, és az

után Kiss 1941-ben másodszer is harcba szállt a püspöki tisztségért. Ekkor azonban az egyházi viszonyokat pacifikálni óhajtó zsinati főtanács a „kivülről” érkezett, hatalmi harcoktól „érintetlen” Józán Miklós budapesti lelkészt választotta meg.

- 8 Az egyetlen kivételt ez alól Bende Béla medgyesi, majd kövendi lelkész jelentette, aki 1948-ban került be tanárnak és tanulmányi igazgatónak a Protestáns Teológiai Intézetbe. Egyházi pályafutásának előzmény nélküli felívelését valószínű, hogy politikai szerepvállalásának köszönhette. 1945 májusában a Magyar Népi Szövetség kolozsvári kongresszusán beválasztották a szövetség százas központi intézőbizottságába, majd képviselő lett a Nagy Nemzetgyűlésben. Életútja mindmáig feltáratlan, nem tudunk semmi pontosat Kolozsvárra kerülésének háttéréről, de vélhetően a politikai téren szerzett befolyása indíthatta arra az unitárius egyházvezetést, hogy beemelje Bendét belsőbb köreikbe. Információink szerint összekötőként működött Bukarest/MNSz és Kolozsvár között. Nincs tudomásunk arról, hogy a Securitate informátora lett volna, bár találni a megfigyelt iratcsomóiban néhány nyilatkozatot, ami tőle származott. Jelen ismereteink szerint nem játszott meghatározó szerepet az egyház életében.

állam egységét, nemzetbiztonságát kockáztató tényezővé minősült át Bukarest szemében. Ezt a státust markánsan bizonyítják az egyházi élet megfigyeléséből származó Siguranțás dokumentumok.⁹

1945 után az etnikai és nemzetépítésbeli különbözőségek mellett megjelent a világnézeti összeférhetlenség is, ennek következtében a két intézmény közti kapcsolat a nemzeti és ideológiai ellentétek kettős megterhelése alá került. A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy az egyház nemcsak a nemzetépítés, hanem a szocialista hatalom-, társadalomépítés szempontjából is veszélyforrássá vált a román hatóságok szemében.

A két intézmény viszonyrendszerének alakulásában az alapréteget képező etnikai és ideológiai antagonizmuson túl meghatározó szerepet játszottak az egyház nemzetközi (angol-amerikai) kapcsolatai, valamint az egyházvezetés tiszt- és tisztségviselőinek társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai világnézete, szocializációja.

a. Nemzetközi (angol-amerikai) kapcsolatok

A 19. század folyamán Kolozsvárnak sikerült gyümölcsöző intézményes kapcsolatrendszerrel kiépíteni az angol és amerikai unitárius egyházakkal. Az angolszász érintkezések jelentős fejlődést eredményeztek a korabeli magyarországi unitárius egyház tudományos, egyháztársadalmi, gazdasági életében,¹⁰ párhuzamosan ezzel pedig alkalmat teremtettek arra, hogy az kiléphessen a Habsburg abszolutizmus okozta elszigeteltségből, és szerteágazó nemzetközi együttműködést építsen ki a külföldi szabadelvű egyházakkal. Ismert, hogy ezek a kapcsolatok alkalmanként magyar politikai célokot is szolgáltak: Alfred Steintal angol lelkész az 1858-as szervezkedés idején például Kossuth megbízásából informátori, közvetítői szerepet is betöltött erdélyi útja alkalmával.¹¹ Az első világháború után etnikai szempontból kisebbségi sorsba jutó egyház számára továbbra is meghatározó maradt az angol és amerikai egyházak szerepe, amelyek az anyagi, erkölcsi támogatáson túl a kisebbségi jogvédő szerepkört is felvállalták. Képviselőik több al-

9 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 011270. Vol. 2. 1-158. f.

10 Kovács Sándor: *Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19 században*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2011. 168–170.

11 Kovács Sándor: Adalék Kossuth Lajos angol és amerikai unitárius kapcsolataihoz. *Keresztény Magvető*, 2002. 1. sz., 20–30.

kalommal (1919, 1920, 1922, 1935) ellátogattak Kolozsvárra, és a felmerülő gondokat a román kormány és a nemzetközi közvélemény elé tárták.¹²

Ezt a – fentiekben röviden vázolt – angol-amerikai és magyar unitárius érintkezést, együttműködést konvertálta a kommunista államhatalom kompromittáló tényezővé 1945 után. Forrásaink szerint az egyházvezetés köréből Csifó Nagy László személye volt elsősorban az, amely lehetőséget szolgáltatott a hatóságok számára e lépés megtételére. Az, hogy az egyház(vezetés) és állam viszonyát az egyházi titkár¹³ tevékenysége és életpályája pozicionálhatta a kommunista berendezkedés első másfél évtizedében, annak tulajdonítható, hogy ő került legelőször a hatóságok figyelmébe; munkaköre, kapcsolathálózata, szakmai életpályája pedig megfelelő táptalajt szolgáltatott a hatóságok gyanújának megalapozásához.

Adataink szerint Csifó neve először egy Ungváry Sándorról készült, 1946. július 20-án keltezett jegyzékben bukkant fel.¹⁴ Megfigyelésének indítékát, úgy tűnik, ez az információ, dokumentum képezte, ugyanis ezt követően a bukaresti rendőrség vezérigazgatósága rövid időn belül (november 30-án és december 7-én) két alkalommal is adatokat kért rá vonatkozóan a kolozsvári tartományi rendőrfelügyelőségtől.¹⁵ A december 23-án és 1947. február 22-én született válaszjegyzékek alapmotívumát Csifó 1940 előtti és 1945 utáni angol-amerikai (kolozsvári angol konzul) kapcsolatai, valamint állítólagos irredenta, sovinszta volta képezték, kvázi predestinálva a belügyi szervek munkáját az összeesküvés-elmélet irányában.¹⁶

Ez a – néhány valós elemet tartalmazó, de tendenciózusan értelmezett, túlreagált – tényállás érlelődött és bontakozott ki tehát fokozatosan, és terebélyesedett az imperialista államok érdekében folytatott kémkedés megalapozatlan gyanújává. Mindez azt eredményezte, hogy a központi egyházvezetés tisztviselői szinte kivétel nélkül a gyanúsítottak és megfigyeltek csoportjába kerültek.

12 *Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről.* Cluj-Kolozsvár, 1922, 79–80.; *A Magyar Unitárius Egyházi Főtanács 1922. okt. 29–31. napjain Kolozsvárt tartott ülése jegyzőkönyve.* Cluj-Kolozsvár, 1922, 4.; *Az Unitárius Egyházi Főtanács 1935. évi december hó 15–17. napjain Clujon tartott évi rendes üléseinek jegyzőkönyve.* h.n., é.n. 22–23.; Pál János: *Impériumváltás az Unitárius Egyház angol-amerikai kapcsolatainak tükrében.* *Regio*, 2010. 4. sz., 33–72.

13 Feladata az egyház közigazgatási ügyeinek a rendezése volt.

14 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 582. f.

15 Uo. 575., 579. f.

16 Uo. 574., 578. f.

Páll Ferenc (Pall Francisc) alhadnagy 1951. március 31-én keltezett – előzetes adatgyűjtési információkra hivatkozó – csoportos adatgyűjtési dosszié megnyitására engedélyt kérő jegyzékében és referátumában a következőképpen vázolta ezt a tevékenységet, valamint a megfigyelés létjogosultságát: az 1928–1932 között Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban tanulmányokat folytató Csifó 1944–1947 között kémtevékenységet folytatott az angolok és amerikaiak javára.¹⁷ Ő és társai ebben az időszakban információkat szolgáltattak ki az angol konzuloknak az erdélyi magyar lakosság helyzetére vonatkozóan. Csifó az adatgyűjtést 1947 után is folytatta Simén Dániel, Erdő János, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály, Sebe Ferenc és Lőrinczy Zoltán segítségével. Az ország politikai, gazdasági, társadalmi életére vonatkozó információkat a vidéki lelkészekről, a nyári gyakorlatra kiküldött teológiai hallgatóktól, a különböző termelési ágazatokban vezető szerepet betöltő személyektől gyűjtik be, de maguk is végeznek adatgyűjtő körutakat az egyházközségekbe való kiszállások alkalmával.¹⁸ A kémkedés gyanúját alátámasztandó megjegyzi, hogy a Csifó csoportjához tartozók szintén folytattak külföldön (Anglia, AEÁ, Franciaország) felsőfokú tanulmányokat, és továbbra is kapnak ezekből az országokból leveleket.¹⁹ Ugyanezen szándéktól vezérelve említi fel továbbá Csifó 1940 előtti, az egyház képviselőiben tett külföldi látogatásait (unitárius ifjúsági kongresszusok), valamint az egyház két világháború közti angol-amerikai kapcsolatait.²⁰

A külföldi érintkezések fontosságát, neuralgikus voltát jelzi, hogy azok az általunk vizsgált időszakban a kolozsvári tartományi securitate által készített intézkedési és akciótervek központi tematikáját képezték.²¹ Az államszocialista berendezkedés első két évtizedében az egyházra és annak vezérkarára az egyik legterhelőbb kompromittáló tényezőt tehát a kémkedés vádja jelentette, ehhez a tőltetet pedig az angol és amerikai unitáriusokkal, valamint a szabadelvű keresztény egyházi szervezetekkel fenntartott kapcsolatok szolgáltatták.

b. Társadalmi, politikai, kulturális és ideológiai világnézet

Előzőleg említettük, hogy 1951 márciusában az állambiztonsági szervek csoportos adatgyűjtési dosszié megnyitására kértek engedélyt. Ebben az ál-

17 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I 235725. Vol. 1. 2. f.

18 Uo. 3-5. f.

19 Uo. 1. f.

20 Uo. 6. f.

21 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 30–96. f.; 111–123. f.

lam és rendszer biztonságára nézve a következő hét személyt nyilvánították veszélyesnek: Csifó Nagy Lászlót, Simén Dánielt, Erdő Jánost, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihályt, Sebe Ferencet, Lőrinczy Zoltánt.²² Ehhez a héttagú csoporthoz kapcsolódott még Kiss Elek, akit egyéni adatgyűjtési dossziéja megnyitásáig a csoport keretében figyeltek meg²³

Mivel forrásaink szerint a második kompromittáló faktort az egyházi elit politikai, kulturális-, társadalmi szocializációja és az egyes személyek előélete szolgáltatta, témánk kibontása szempontjából szükséges szólnunk azokról a tényezőkről, amelyek a csoportot alkotó személyek egyéniségének formálódásában meghatározóaknak bizonyultak.

Az egyházi elit politikai, társadalmi, ideológiai formálódásában egy passzív és egy aktív elemet különíthetünk el. Előbbi kategória alatt az etnikai és vallási tényezőket értjük; azokat az adottságokat, amelyek mintegy automatikusan határozták meg nevezettek életpályájának irányvonalát és formálódását. A második, aktív elem, két összetevőből állt: az egyházi intézményeken belüli aktivitás és az 1945-öt megelőző politikai környezet.

Az alapréteget képező etnikai és vallási elem mellett a döntő szocializációs faktort kétségtelenül az egyház által biztosított intézményes keretek jelentették. Közülük az egyik leghatékonyabb formának (eszköznek) az egyház elemi és középiskolai hálózata bizonyult, ahol Kolozsvár első lépésben kellő mértékű és irányultságú alapozást, „indoktrinációt” hajthatott végre növendékei körében. A szocializáció második lépcsőjét az Unitárius Teológiai Akadémián kapott képzés jelentette, ami a szóban forgó személyek szinte mindegyikének esetében kiegészült az amerikai és angol unitárius lelkészképző egyetemeken folytatott teológiai tanulmányokkal.²⁴ Utóbbi állomás azért bizonyult fontosnak, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy az itt töltött évek az egyes hallgatók világnézetének nagymértékű befolyásolása mellett (lásd például Balázs Ferenc, Lőrinczi László, Szent-Iványi Sándor), vonatkoztatási alapot is szolgáltatott számukra a mindenkori (1945 utáni) romániai (közép-kelet európai) viszonyok megítéléséhez, értékeléséhez. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egyházi elit egy olyan környezetben formálódott, amely értékrendje alapjának tartotta az egyén lelkiismereti, döntéshozó szabadságát, a vallási, társadalmi, politikai sokszínűséget, az értelem és gondolat, valamint a nemzeti és vallási hovatartozás kinyilatkoztatásának lehetőségét.

22 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 5-6. f.

23 Uo. 1. f.

24 Sebe angliai tanulmányainak megkezdését a második világháború kitörése akadályozta meg.

Ez a realitás természetesen számtalan ütközési felületet eredményezett az egyházvezetés és szocialista államberendezkedés között, és több mint másfél évtizednyi időintervallumra meghatározó sajátossága maradt ennek a viszonyrendszernek.

Eltérő szocializációból fakadó ellentétek

Az eltérő szocializációból fakadó nézeteltéréseket, érdekellentéteket legegyszerűbben a Securitate által megfigyelték Románia kül- és belpolitikai, gazdasági és társadalmi életében, valamint az egyház és állam viszonyában bekövetkezett eseményekre adott kommentárjaik alapján térképezhetjük fel. Vizsgált témánkat tömbösítve mutatjuk be.

a. Külpolitikai események kommentálása

Forrásaink szerint a kolozsvári egyházvezetés minden jelentősebb külpolitikai esemény iránt fokozott érdeklődést mutatott, elemzéseik, értékeléseik középpontjában pedig a koreai háború, Németország kérdése, Sztálin halála, valamint az 1956-os magyarországi forradalmi események álltak. A legnagyobb visszhangot és legtöbb érdeklődést természetesen a magyarországi történések kapták, de fenti kérdéskörök mellett terítékre kerültek olyan témák is, mint a jugoszláviai, ausztriai, közel-keleti vagy tibeti helyzet.

Dolgozatunkban nem kívánjuk az összes külpolitikai reflexiót ismertetni, inkább azokra a kommentárokra próbáltunk fókuszálni, amelyekből kiáramozható a korabeli egyházi elitnek az államszocialista rendszerről alkotott koncepciója a nemzetközi helyzet megítélésének tükrében.

Adataink szerint az elemzések első nagyobb tömbjét a koreai harci cselekmények képezték és – Izsák Vilmos jelentése szerint – azok felvillanyozóan, bátorítólag hatottak Kolozsvárra.²⁵

A koreai háborúval kapcsolatosan elhangzott kommentárok nagyfokú amerikai empátiáról tanúskodnak, mindez pedig konkrétan abban mutatkozott meg, hogy az egyházvezetés berkeiben született elemzések, vélemények mindegyike amerikai győzelmet jósolt. Az AEÁ és a nyugati hatalmak melletti rokonszenv azonban nemcsak ebből a vízióból, hanem lépéseinek pozi-

25 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 107. f. „Toată conducerea bisericii este încurajată de evenimentele din Coreea.” [A román nyelvű szövegeket szöveg- és betűhíven közöltük. A fontosabb helyesírási hibákat és elütéseket megjelöltük, az informátorok román nyelvismeretéből származó –elég gyakori – nyelvtani és szótani hibákat azonban nem. – P. J.]

tív értékeléséből is egyértelműen kiolvasható. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a szocializáció ténye mellett a kolozsvári egyházvezetés értelmezéseit jelentős mértékben dekompenzációs tényezők is motiválták: számukra ugyanis lélektani szempontból roppant fontos volt az, hogy sikereket könyvelhesse- nek el, vagy vetítsenek előre a kommunista ideológiával szemben folytatott virtuális harcukban.

Elsősorban ezekkel a törekvésekkel magyarázhatók az olyan nagy derű- látást sugárzó kommentárok, mint például a Siméné, aki azon az álláspon- ton állt, hogy a kínai kommunista vezetés – a gyengeségéből fakadó össze- omlás elkerülése végett – távol fog maradni a konfliktustól, McArthur ra- gyogó stratégiai képességei, elért győzelmi sikerei pedig egész Ázsiát az AEÁ mellé fogják állítani.²⁶ Hasonló érvelési tendenciával találkozhatunk Lőrinczi Mihálynál, aki az amerikaiak koreai visszavonulását stratégiai, lé- lektani megfontolásból elkövetett taktikai lépésként értékelte, ami mögött egyrészt az ellenség meglepésének szándéka munkált, másrészt pedig az a cél, hogy „az amerikai nép gyűlölje a kommunistákat, és legyen meggyőző- de arról, hogy a háború elkerülhetetlen”.²⁷ Ugyanő, a már említett motiváci- óktól indítva, több alkalommal is az amerikaiak technikai fölényét hang- súlyozta, és a háború vesztesének a kommunista erőket jelölte meg.²⁸ Nega- tíván ítélte meg a Szovjetunió kilátásait a koreai események tükrében Ko- vács is: szerinte a háború a keleti nagyhatalom teljes kudarcához fog vezet- ni.²⁹

Az amerikaiak melletti közvetett, hallgatólagos rokonszenvet illusztrálja Bende Bélának a Protestáns Teológiai Intézet tanárai előtt – az angol-ame- rikai beavatkozásról, a kommunista hadseregek sikereiről, valamint Gromikónak³⁰ a koreai helyzetet értékelő beszédéről – tartott kommentár nélkül maradt referátuma. A résztvevők hozzászólásainak hiányát az elő- adás után Erdő önmagáért beszélő állásfoglalásként értékelte.³¹

26 Uo. 108. f.

27 Eredetiben: „... poporul american să urească pe comuniștii, și să fie convins că este necesar războiul”. Uo. 108. f.

28 Uo. 279. f.

29 Uo. 108. f.

30 Andrej Andrejevics Gromiko (1909–1989): közgazdász, diplomata, politikus. 1957–1985 között szovjet külügyminiszter, 1985–1989 között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke volt.

31 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladiszlau. I. 235725. Vol. 1. 140. f. „(...) Dr. Erdő Ioan, a afirmat că faptul că eu nu au avut nimic de spus în legătură cu conferința, este o dovadă despre părerea noastră în această chestiune.”; [„(...) dr. Erdő János

A németországi események az 1954-es berlini négyhatalmi konferencia alkalmával kerültek hangsúlyozottabban beszédtemává Kolozsváron. Izsák jelentése szerint pedig a teológiai tanárok (Kovács, Péterffy, Simén, Lőrinczi) körében ebben a kérdésben is erős amerikai-párti hangulat uralkodott.³² Ennek a tendenciának a számlájára írandó, hogy a berlini konferencián tapasztalható békülékenyebb szovjet magatartás Lőrinczi olvasatában a szocialista nagyhatalom gyengeségeként jelenhetett meg. Molotov visszafogott magatartását ugyanis Lőrinczi nem a Sztálin halála után bekövetkezett békülékenyebb külpolitikai irányváltással indokolta, hanem a Szovjetunió politikai és gazdasági állapotának hiányosságaival.³³

A szovjetellenes érzés a Szovjetunió béke- és fegyverkezési politikájában mutatkozó diszkrépancia miatt is jelentkezett. Elfogadhatatlannak tartották, hogy miközben a békéről beszél, atomfegyvereket készít. A békeharc diskurzusát csupán üres propagandafogásnak tartották, Korea helyzetét hozva fel példaként, ahol, miközben levelezgettek, az északiak újabb támadásra készültek fel.³⁴

A Sztálin halála kapcsán elhangzó vélemények szintén pontos útmutatót szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy az egyházvezetés az ideológiák mezején melyik pólus felé gravitált. Adataink szerint Kolozsváron a „gyilkos” és „hóhér”³⁵ jelzőkkel felcímkézett szovjet pártfőtitkár halálát a leigázott népek felszabadulási aktusaként fogadták, örömhírként mindazok számára, akiket a kommunista uralom meghurcolt, megkínzott, de különösképpen az egyháziakra nézve, mivelhogy „(...) Sztálin volt az egyház legnagyobb ellensége”.³⁶ Hasonlóképpen örömmézzel fogadtak minden, a kommunisták térvészteséről, kudarcáról szóló tudósítást. Ilyen volt a kommunista párt Német Szövetségi Köztársaságbeli (NSzK) beszüntetésének – va-

kijelentette, hogy az a tény, hogy nem volt semmi mondanivalójuk a konferenciával kapcsolatban, igazolja a kérdésről alkotott véleményünket.”]

32 Uo. 542. f. „... accentul orientării politicii dela (sic!) teologie acum este bazată pe politica americii, Anglia și politica de apropiere a Angliei la URSS, legăturile de comerț sunt privite cu cea mai mare dispreț și ură din partea profesorilor susarătați (sic!).”; [„... a teológián a politikai orientáció hangsúlya az amerikai politikára van fektetve, Angliát és Angliának a Szovjetunióhoz való közeledési politikáját, valamint annak kereskedelmi kapcsolatait a legnagyobb megvetéssel és gyűlölettel szemlélik a fentiekben említett tanárok.”]

33 Uo. 1. 545. f.

34 Uo. 325. f.

35 Uo. 481. f.

36 Uo. 1. 483. f. „... Stalin a fost cel mai mare dușman, a bisericii.”

lótlan – híre,³⁷ a kommunizmus gyökértelenségét, népszerűtlenségét visszazigazoló NSzK-beli (1953. június 17.) választások,³⁸ valamint Nikosz Beloiannis görög kommunista vezető kivégzésének a híre.³⁹ A nyugati hatalmak melletti rokonszenv egyébként az osztrák kérdés esetében is megmutatkozott. Bende véleményét, miszerint kár volt a szovjeteknek kivonulni Ausztriából és engedni az amerikaiak arcátlanságának, Kovács azzal igyekezett leszerelni, hogy az amerikaiak is kivonultak Berlinből és Prágából a Szovjetunió javára.⁴⁰

Az egyházvezetés ideológiai, politikai orientációjának koordinátái félreérthetetlenül rajzolódnak ki az 1956-os események kapcsán elhangzott reakciókból. Információink a forradalom idejére vonatkozóan sajnos nincsenek, így az október 23-a és november 4-e közt zajló momentumok egyházvezetés általi fogadtatása nem rekonstruálható. Az első információs jegyzékünk ezzel kapcsolatosan meglehetősen késői (november 9.) keltezésű, és már egy új – a forradalom elfojtása utáni – helyzetképet tükröz.

Az ebben a jegyzékben rögzített – tartalmilag eklektikus képet – az érzelmek erőteljes hullámozása jellemezte. Ezek közül a csalódottság, kiábrándultság és felháborodás érzései domináltak, melyeket elsősorban nem a forradalom bukása, hanem a nyugati nagyhatalmak magatartása váltott ki bennük. Lőrinczi egyenesen az AEÁ és az Anglia által felállított csapdahelyzetről beszélt, ami Magyarországot a szakadékba rántotta: „November 6., 8., 9. napjain dr. Lőrinczi Mihály kijelentette, hogy Anglia és Amerika a szakadékba rántotta a magyar népet, és most nem tesznek semmit a szovjetek megszárlásai ellen.”⁴¹ Ugyanő vehemens kirohanást intézett a Szabad Európa Rádió ellen is, azzal vádolva azt, hogy becsapta a magyar népet akkor, amikor ellenállásra biztatta őket.⁴² Ehhez a gondolatkörhöz sorolható Erdő véleménye, aki ugyancsak helytelenítette, hogy a magyar nép a nyugattól

37 Uo. 331. f.; A kommunista pártot 1956. augusztus 17-én szüntették be az NSzK-ban. Valószínűleg a beszüntetést megelőző viták hírének valamelyikét értelmezheték félre.

38 Uo. 498. f.

39 Uo. 377. f.

40 Uo. 126. f.

41 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifó Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 91. f. „Dr. Lorinczi Mihail, în zilele de 6, 8, 9 noembrie a declarat că Anglia și America au tras în prăpastie pe poporul maghiar, iar acuma nimic nu fac împotriva masacrelor sovieticilor.”

42 Uo. „Lorincz M. arată că radioul Europa Liberă este o bandă de escroci, mincinoși, care au înșelat pe poporul maghiar atunci când îndemnau la rezistență.”; [Lőrinczi Mihály rámutat, hogy az Szabad Európa rádió egy szélhámos banda, hazugok, akik becsapták a magyar népet, amikor ellenállásra biztatták.”]

várt támogatást.⁴³ Erőteljes bírálat érte továbbá a magyarországi unitárius egyházvezetést. Helytelenítették, hogy Csiki Gábor meggondolatlanul nyilatkozott október 31-én, amikor a rádióban kijelentette, hogy egy amerikai küldöttséget fogadott. Érthetetlen volt számukra továbbá a nyugati hatalmak passzivitása és katonai be nem avatkozása a magyarországi történésekbe.⁴⁴

Az egyháznak a fenti eseményekhez való „nyilvános” viszonyulását illetően teljes egyetértés mutatkozott afelől, hogy számukra az egyetlen helyes magatartás, ha mélyen hallgatnak. Simén ezt a követendő stratégiát a következőképpen indokolta meg: „... ma be kell fognunk a szánkat, mert a román sovinizmus könnyen megsemmisít azzal az ürüggyel, hogy reakciósook vagyunk”.⁴⁵

A kolozsváriak érzelmi állapotát, változás utáni vágyát egyébként szerintünk világosan jelzi, hogy a forradalom kudarca ellenére igyekeztek pozitív végkifejletet jósolni a forradalmi eseményeknek. Csakis ezzel magyarázható, hogy a történetek és a pillanatnyi csalódás ellenére mégis bizalommal fordultak az amerikai diplomácia irányában,⁴⁶ és a szovjet konszolidáció dacára úgy látták, hogy a kommunista rendszer összeomlóban van nemcsak Magyarországon és Lengyelországban, hanem Romániában is.⁴⁷ Az összeomlás víziójának gondolatát közvetítette Erdő azon megállapítása, miszerint a forradalom által nem csak a Szovjetunió politikája szenvedett súlyos vereséget, hasonlóképpen a marxista-leninista ideológia is erősen elhitelenedett, mivelhogy a magyarországi események beigazolták, mennyire hamis alapokon áll az.⁴⁸

A negatív tartalmú kommentárok másik csoportját a katonai beavatkozás, megszállás, valamint a forradalom leverésének nemzetközi visszhangja

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo. „... azi trebuie să închidem gura, încît șovinismul român, foarte ușor ne va nimici sub pretextul că sîntem reacționști.”

46 Uo. 93. f.

47 Uo. 93., 97–98., 106. f.

48 Uo. 292. f. „... dr. Erdő Ioan (...) în zilele grele din Ungaria 1956 a spus lui Bende Bela în mod ironic batjocoritor că nu numai politica Uniunii Sovietice a primit o mare înfrîngere, ci și ideologia marxist-leninistă a fost tare discreditată încît viața și evenimentele din Ungaria au dovedit cît de artificiale sunt bazele marxismului.”; [„... dr. Erdő János (...) az 1956-os magyarországi nehéz napokban azt mondta Bende Bélának gúnyosan, hogy nemcsak a Szovjetunió politikája szenvedett nagy vereséget, hanem a marxista-leninista ideológia is nagyon elhitelenedett, mert az élet és a magyarországi események bebizonyították, hogy mennyire hamisak a marxizmus alapjai.”]

kapcsán elhangzó reflexiók képezték, erőteljes szovjet- és Kádár-ellenes éllel. A szovjetellenesség gyökerei egyértelműen a beavatkozás brutalitására vezethetőek vissza, minek következtében a Szovjetunió még inkább az elnyomás, az erőszak és a terror jelképévé vált a kolozsváriak szemében.⁴⁹ Kádár személyének megítélése szoros összefüggésben állt a forradalom elfojtásában játszott szerepével: a szovjet érdekeket kiszolgáló, áruló jelzőkkel felcímkézett miniszterelnök forrásaink szerint a gyűlölet, megvetés tárgyát képezte az egyházvezetés többsége számára.⁵⁰ Nagy Imre Romániába deportálása pedig alkalmat szolgáltatott arra, hogy a román szocialista rendszer elleni ellenszenv etnikai formában is megnyilvánulhasson: Kovács szerint Románia a Nagy Imre ügyében tanúsított magatartásával ismét bebizonyította, hogy gyűlöli a magyarokat.⁵¹

b. Belpolitikai események értékelése

A belpolitikai eseményekre vonatkozó reflexiók egyik részét a társadalom feletti ellenőrzés kiterjesztésére, valamint a kommunista párton belüli hatalmi pozíciók megszerzésére és megerősítésére szolgáló koncepciós perek alkották. Jelenlétük az egyházi közbeszédben, az információs értékükön túlmenően, két okkal magyarázható: etnikai szolidaritás a magyar vonatkozású perekben, valamint az államhatalom szándékainak érzékelése, tájékozódásként.

1949. november 3-án letartóztatták a Magyar Népi Szövetség azon vezetőit,⁵² akik a romániai magyar közösségek integrációját a többségi nemzettel szembeni egyenjogúság és nem az osztályharc elve alapján kívánták megvalósítani. Az első, koncepciós perhez köthető kommentárt a román

49 Uo. 102. f. „Dr. Lorincz Mihail în cadrul corpului didactic, și accentuat în fața studenților arată pe armata sovietică ca ucigașe, bandiți, nebuni, oameni fără capi și fără cultură, hoarde sălbătice căci au nimicuit nu numai Budapesta, dar și documentele cele mai scumpe ale Ungariei dînd focul archivei naționale (sic!) tendențios ca să nimicească documentele milenare ale Ungariei.”; [„Dr. Lőrinczi Mihály a tanári kar körében és hangsúlyozottan a [teológiai] hallgatók előtt a szovjet hadsereget gyilkosoknak, banditáknak, örülteknek ábrázolta, műveletlen és „agyatlan” embereknek, vad hordáknak, mert nemcsak Budapestet semmisítették meg, de Magyarország legértékesebb dokumentumait is, szándékosan felgyújtván a nemzeti levéltárat, hogy megsemmisítsék Magyarország ezeréves dokumentumait.”]

50 Uo. 102., 103., 105., 115. f.

51 Uo. 102. f.

52 Balogh Edgár, Csögör Lajos, Korparich Ede, Kurkó Gyárfás, Méliusz József, Szász Pál.

kommunista pártvezetésnek a megtorló magyarságpolitikára való áttérését jelző intézkedése kapcsán regisztrálhatjuk.⁵³ Meglepő, hogy az ebben az irányban történő elmozdulást meglehetősen pontosan érzékelték Kolozsváron. Az unitárius püspökségnek – mondta Simén – lehetősége volt arra, hogy a nehezebben megoldható kérdéseket az Magyar Népi Szövetség segítségével rendezze, Balogh Edgárék letartóztatásával azonban ezt az érdekvédelmi tevékenységet, ezt a segítséget megsemmisítették.⁵⁴ Nagyon sajnálta Balogh letartóztatását, mivel az minden támogatást megadott az egyháznak.⁵⁵ Hasonló álláspontot képviselt Csifó, aki a letartóztatásokat a román sovinizmus megnyilatkozásaként és a magyar érdekek megsemmisítéseként, egy olyan lépésként értékelte, amely további MNSz-es vezetők letartóztatásának a nyitányát jelzi.⁵⁶

Az 1954. január 21-én Nagyváradon megkezdődött per kapcsán megmutató szkepticizmus pedig arra mutat, hogy a letartóztatások alkalmával felmerült gyanújukat visszaigazoltnak látták, és megkérdőjelezték annak jogosultságát. Miként Kovács fogalmazott: „Vajon valami nem eléggé tiszta? Vagy valami rejtegetni valójuk van a tömegek előtt. (...) Egyébként nehéz elhinni, hogy nevezettek [Balogh Edgár, Csögör Lajos, Demeter János, Jordáky Lajos – P. J.] valami komolyat is követtek volna el, mivel mind illegalista kommunisták.”⁵⁷

Közvetlenebbül fogalmazódott meg ez a szkepszis az 1951. szeptember 10–17. között Bukarestben folyó „nagy vatikáni kémper” esetében, Simén megnyilatkozása pedig kétséget kizáróan jelzi, hogy az egyházvezetés berkeiben helyesen érzékelték e lépés háttérének egyházellenes indítékát. Nevezett a vatikáni kémpert a Mindszenty-perhez hasonló kezdeményezésként ítélte meg, egy előre megtervezett „komédiának”, melynek célja a pápai

53 *Érdekképviselet vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953.* Összeállította és a jegyzeteket készítette Nagy Mihály Zoltán és Olti Ágoston. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 2009, 95.

54 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 3. 16. f.

55 Uo.

56 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 1. 84. f. „... a declarat în legătură cu arestările făcute la foștii conducătorii dela U.P.M. este o măsură a șovinismului românesc și nimicirea intereselor maghiare în R.P.R.”; [„... a volt MNSz vezetők letartóztatásával kapcsolatban azt nyilatkozta, hogy az a román sovinizmus intézkedése és a RNK-beli magyar érdekek megsemmisítése”.]

57 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 528. f. „Oare ceva nu este destul de clar? Sau au ceva de ascuns în fața maselor. [...] Dealtfel (sic!) e greu de crezut că susnumiții ar fi făcut ceva serios deoarece toți sunt comuniști ilegaliști.”

nunciatúra kompromittálás általi kiutasítása, a Róma és a romániai katolikus egyház közötti kapcsolatok felszámolásának szándékával.⁵⁸

A perek egyébként nyomasztó hatással voltak az egyházvezetésre. Erre abból következtethetünk, hogy a letartóztatottak, elítéltek szabadlábba helyezését minden alkalommal örömmel, megkönnyebbülve és derűlátással vették tudomásul. Ilyen esetet regisztrálhatunk Dobby Béla teológiai tanár és Alexandru Șendrea görög katolikus lelkész szabadonbocsátásakor, amikor azon optimista kijelentés is elhangzott, hogy mindez annak tudható be, hogy az egyház visszanyerte súlyát az országban, és vannak a kormányban tisztán látó emberek is.⁵⁹ Hasonló reakciót könyvelhetünk el Balogh, Demeter, Jordáky, Csögör szabadlábba helyezésekor: az öröm és derűlátás érzése ez esetben is együttesen jelentkezett, az okot pedig ez alkalommal az szolgáltatta, hogy ebben a lépésben a romániai szocialista rendszer és a szovjet blokk gyengeségének nyomait látták megnyilvánulni.⁶⁰

A rendszer egyházellenes politikáját, az ellene irányuló perekon túl, azonban más hatósági lépésekből is kikövetkeztethette az egyházvezetés. Ilyen, könnyen dekódolható alkalomra teremtett lehetőséget például az 1950. április 27-én, Marosvásárhelyen megtartott katolikus „békeértekezlet”. A hatóságilag előkészített és levezényelt intézkedéshez fűzött kommentár ugyanis világosan jelzi, hogy az efféle lépés egyértelműen negatív tartalmú üzenetet közvetített az egyházvezetés irányában: „Egyébként mindaz, ami Marosvásárhelyen történt, nem egyéb, mint egy komédia, mivelhogy az aláírók mind kommunisták, akiknek semmi közük az egyházhoz.”⁶¹

Az egyházi közbeszéd (bírálat) másik témáját a kommunista párt kebelében zajló hatalmi harc szolgáltatta.

1952-ben Gheorghe Gheorghiu Dej – kihasználva a csehszlovákiai és szovjetunióbeli zsidóellenes pereket – sikeresen konszolidálta hatalmát politikai ellenfeleinek (Pauker Anna, Luka László, Teohari Georgescu) eltávolításával. Adataink szerint az egyházvezetés nem érzékelte pontosan az eseményeket mozgató okokat (Dej személyét), de képes volt meglátni a csehszlovákiai Slansky-per és a Lukáék eltávolítása közötti összefüggést, továbbá a kommunista ideológia erőszakos, terrorisztikus természetét, mint a párton belüli hatalmat gyakorlók viszonyrendszerének egyik rendező alap-

58 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 3. 43. f.

59 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 378. f.

60 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 11. f.

61 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 3. 28. f. „Dealtfel totul ce s-a petrecut la Tg-Mureș, nu este altceva decât o comedie, întrucât toți acei cari au subscris sunt comuniștii cari nu au nimic comun cu biserica.”

elvét.⁶² A moszkovita triumvirátus eltávolítását egyébként nagy elégedettséggel fogadták, megnyilvánulásuknak forrása pedig elsősorban a pénzreform okozta negatív gazdasági, szociális következményekben kereshető.⁶³

A rendszer képviselőivel szembeni ellenszenv alól mindössze egyetlen személy, Petru Groza képezett kivételt. Távozását a miniszterelnöki székéből egyhangúan veszteségként könyvelték el. Az egyház őszinte támogatójaként számon tartott,⁶⁴ „udvarias” és „barátságos”⁶⁵ jelzőkkel felruházott Groza forrásaink szerint igen pozitív megítéléssel bírt az egyház berkeiben. Ezt látszik alátámasztani egy 1955. január 20-án kelt információs jegyzék is, melyben Erdő – Groza eltávolításának valótlannak bizonyuló hírére – ropant nagyvonalú portrét rajzolt meg az akkori államtanács elnökéről. Mint mondta, neki köszönhető, hogy Erdélyben még beszélhetnek a nemzetiség jogairól, továbbá, hogy az egyházfők az egyházaik élén lehetnek és nem a börtönben. Ugyancsak az általa folytatott egészséges politikának következménye, hogy vallásos életet gyakorolhatnak, hogy létezhetnek, dolgozhatnak, és minimális egyházirodalmi tevékenységet folytathatnak (beszédük megjelentetése).

Az egyház jövőjének alakulását ő is Groza személyétől tette függővé. Esetleges hatalomból történő eltávazása esetére nehéz jövőt és az egyház és állam közötti kapcsolat megromlását jósolta előre: „Amíg abban az állásban lesz, Kiss Elek csillaga is ragyogni fog, mivel segítségével még megoldhatjuk kéréseinket. Azonban nagyon nehéz lesz, hogy ha Gheorghiu Dejssel helyettesítik. A négy szemközti megbeszélések meg fognak szűnni, és nagy űr fog keletkezni az egyház és állam között, ami egyáltalán nem fog az állam hasznára válni, mivel a tömegek az egyházak kezében vannak. [...] Addig, amíg a helyén marad, az egyházak nyugodtan fognak dolgozni, eltávazása számunkra nagy veszteséget fog jelenteni, a püspök számára pedig a valódi halált.”⁶⁶

62 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 406. f. „Numitul Lőrinczi Zoltan în mod ironic a accentuat, că fiecare comunist va ajunge în situația aceasta, însă mai trebuie să slujească interesele comuniștilor.”; Uo. 431. f. „În legătură cu purificarea aparatului de stat a spus că V. Luca va fi condamnat foarte aspru, iar Pauker și Teohari vor dispărea după metoda obișnuită. (sic!)”

63 Uo. 420., 424., 428., 458., 460. f.

64 Uo. 422. f.

65 Uo. 428. f.

66 Uo. 591. f. „Pînă cînd va fi el în acest post și steaua lui dr. Kiss Alexa va străluci încît cuajutorul (sic!) lui mai putem rezolva doleanțele noastre. Dacă însă va fi schimbat cu Gheorghiu Dej va fi foarte greu. Ușile de audiențe între 4 ochi vor fi suspendate și se va crea o mare îndepărtare între Stat și Biserică ceea ce nu va fi deloc în folosul

A kommunista vezetőkkel szembeni fenntartás és elégedetlenség Groza személyének kivételével mindvégig megmarad. Ezt a realitást jelzi Dej első titkárrá történő 1955. évi kinevezése és miniszterelnöki székéből való távozása, melynek hírének az egyházi berkekben kitörő örömmel fogadták. Az esemény kapcsán megfogalmazódott reménykedés, miszerint Dej kormányát egy humánusabb és a kor kihívásainak megfelelőbb kormány fogja felváltani, úgyszintén azt támasztja alá, hogy egyházi szinten elégedetlenek voltak a távozó miniszterelnök adminisztrációjával, személyével.⁶⁷ A miniszterelnöki székben Dejt felváltó Chivu Stoica sem nyerte el azonban az egyházi vezetők rokonszenvét. Az ellene megfogalmazott kifogást Kovács a Dejt is felülmúló brutalitásával magyarázta.⁶⁸ Az újonnan megalakult kormány elutasítását az elmaradó demokratikus nyitás is fokozta: „Dr. Erdő János röviden annyit mondott, hogy a tömegek csalódtak, mert az örömeiket, hogy egy demokratikusabb kormány fog jönni, hamar megsemmisítették...”⁶⁹

Összességében tehát elmondható, hogy a vizsgált időszakban regnáló kormányzatok rendelkezései, valamint a belpolitikai élet közszereplői negatív megítélésben részesültek, egyetlen kivételt ez alól Groza jelentett, akinek jelenléte a hatalomban lélektani jelentőséggel bírt az unitárius egyházvezetés számára. Markánsan jelzi ezt a Chivu Stoica kinevezése kapcsán elhangzott óhaj is, miszerint: „Csak dr. Groza maradjon az állásában, mert akkor ő gondoz bennünket.”⁷⁰

c. A gazdasági-társadalmi élet megítélése

Az állam gazdasági életet érintő intézkedései közül a mezőgazdaság „szocialista átalakítása” kiemelt figyelmet kapott az egyházvezetés részéről, a téma „dominanciája” pedig azzal magyarázható, hogy ez az intézmény életét több szempontból is erőteljesen befolyásolta. Mindenekelőtt gazdasági értelemben, az egyház és a hívek földtulajdonainak államosítása ugyanis komoly jövedelem-kiesést eredményezett mind a központi adminisztráció,

statului, întrucît masele sînt în miinile bisericilor [...] Atît timp cît el va fi la locul pe care-l ocupă apoi Bisericile vor lucra liniştite iar plecarea lui va însemna pentru noi o mare pierdere iar lui episcop moartea adevărată.”

67 Uo. 38. f.

68 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 38. f.

69 Uo. „Dr. Erdo Ioan foarte scurt a spus că masele s-au (sic!) înşelat încît bucuria cu care aşteptau un guvern de democraţie mai largă a fost repede nimicit...”

70 Uo. 38. f. „Numai dr. Groza să rămînă la postul său că atunci suntem îngrijîti de el.”

mind pedig az egyházközségek életében.⁷¹ Másodsorban az erőszakos kollektivizálási folyamat által előidézett – lelkészek és hívek ellen irányított – fokozott hatósági nyomásgyakorlás jelentős működési zavarokat okozott az egyházközségek vallásos és egyháztársadalmi életében.⁷² Nem utolsósorban, az államosítási folyamat melletti és elleni állásfoglalás sok esetben mind a lelkészek, mind pedig a hívek körében meghasonlást és nézeteltérést eredményezett. Forrásaink szerint azonban a kollektivizálás negatív megítélése döntően mégis inkább szubjektivebb, érzelmi kritérium alapján történt. Úgy tűnik ugyanis, hogy az egyházvezetést elsősorban az állami intézkedéseknek a hívek életére gyakorolt elszegényítő hatása, valamint a kollektivizálás során alkalmazott erőszak sokkolta a leginkább.⁷³

Ugyanez a szociális szempont volt meghatározó az államszocialista rendszer más gazdaságpolitikai intézkedéseivel való viszonyulásban is, és mivel a tervgazdaság bevezetése jelentős életszínvonal-romlást hozott magával, automatikusan ez a terület is negatív megítélés alá került.⁷⁴

A társadalmi helyzet értékelésében érvényesült egyébként a legnyomatékosabban a nyugati kapitalizmus életszínvonalával és az 1945 előtti időszakban uralkodó gazdasági-szociális viszonyokkal való összehasonlítás. Ehhez a módszerhez előszeretettel folyamodott Kovács, aki szerint a magyar impérium több pozitívumot mutatott fel gazdasági és szociális téren, mint a regnáló szocialista rendszer, amelyben a propaganda ellenére a munkások anyagi helyzete nagyon nehéz és mostoha.⁷⁵ Hasonlóképpen vélekedett Lőrinczi Mihály: emlékezetében az 1940 előtti korszak a boldog, békés időszak szinonimájaként jelentkezett, szemben a kommunista évek nyomorával.⁷⁶ Az összehasonlítás maximumát természetesen a nyugati viszonyok képezték: úgyszintén Kovács jegyzi meg az egyik beszélgetés alkalmával, hogy az angliai lakásviszonyokat össze sem lehet hasonlítani a romániaiakkal,⁷⁷ Csifó pedig azon lamentált, hogy tanulmányi éve alatt milyen jól élt

71 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 355, 356, 359, 360, 361. f.

72 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 3. 231. f.

73 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 1. 390, 391, 392, 393. f.; ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 3. 231. f.

74 Uo. 185. f.

75 Uo. 78. f. „... profesorul dr. Kovacs Ludovic s-a exprimat că regimul hitlerist a avut părți mai pozitive și mai bune decât actualul regim de democrație...”; [„... dr. Kovács Lajos professzor úgy nyilatkozott, hogy a hitlerista rendszernek pozitívabb és jobb oldalai voltak, mint a jelenlegi demokratikus rendszernek...”]

76 Uo. 578. f.

77 Uo. 204. f.

az AEÁ-ban, ahová, ha tehetné, bármelyik pillanatban szívesen visszautazna.⁷⁸ A kommunista blokk és nyugati kapitalizmus közti gazdasági-szociális különbségeket Simén a következőkben fogalmazta meg: az AEÁ-ban a munkások életszínvonala sokkal magasabb, mint a szovjetunióbeli társaiké, nincsenek annyira kizsákmányolva. A szocialista országokban elért gazdasági eredmények a rendszer kényszerítő nyomása alatt születtek, ugyanakkor ezek nem állandóak, mivel a munkások csak akkor teljesítenek, amikor arra rákényszerítik őket.⁷⁹

A hivatalos propaganda és a szociális, gazdasági realitás közt feszülő ellentmondás keltette frusztráció számtalan alkalommal szolgáltatott okot az elégedetlenségre: hiába beszél a propaganda az életszínvonal emelkedéséről – fakadt ki Kovács –, a munkások anyagi helyzete nagyon nehéz és mostoha. Hasonlóképpen vélekedett Lőrinczy Zoltán: a propaganda igyekszik meggyőzni az embereket, hogy a helyzet az országban kielégítő. A Népi Demokrácia Frontján belül állandóan az életszínvonal emelkedéséről, az elért eredményekről beszélnek, de valójában az emberek nagy szegénységben élnek.⁸⁰

d. A kommunista rendszer intézkedéseinek, működési elvének kritikája

Az egyházi elitnek ebben a kérdéskörben megfogalmazott kritikáját, feltekerkezését a következő kulcsfogalmak köré csoportosítva elemezhetjük: az egyéni-, kollektív- és nemzetiségi szabadságjogok hiánya, a rendszer demagóg propagandája, az egyházi autonómia megsértése.

A kritika egyik központi témáját a politikai szabadságjogok tekintetében a választások képezték. Az 1952. évi nagy nemzetgyűlési választás például két alapvető hiányosság miatt kapott negatív minősítést: a demokratikus választási szabályok semmibevétele, valamint a magyarokat diszkriminatívan érintő képviselő-jelölés miatt. Ez utóbbi kapcsán adott hangot felháborodásának Lőrinczy Zoltán, aki azt kifogásolta, hogy egy olyan nagyságú városban, mint Kolozsvár nem találtak egyetlen magyar jelöltet sem,⁸¹ Lőrinczi Mihály pedig nevetségesnek tartotta, hogy miközben a Magyar Autonóm Tartományban más nemzetiségűeket jelöltek képviselőknek, ad-

78 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 2. 121. f.

79 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 3. 233. f.

80 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 78, 447. f.

81 Uo. 462. f.

dig a magyarokat Moldvában és más, a magyar etnikum által nem lakott területeken indították.⁸²

A választási rendszer deficitje számtalan alkalommal képezte gúny tárgyát. Ebbe a kategóriába sorolható Lőrinczi kommentárja, miszerint nehéz volt dönteni, hogy kire szavazzanak.⁸³ Hasonló, a diktatórikus rendszer kiellengézésének szándéka húzódik meg Simén megjegyzése mögött. Mint mondta, eleget tett a kötelezettségének, miként az meg volt írva a hatalom nagykönyvében, az eredmény pedig nagyon kedvező lesz a rendszer számára, ahogyan az egy diktatúrában lenni szokott.⁸⁴ Erdő a választások formális voltát és a köré felépített szemfényvesztést kifogásolta. Szerinte nevetséges, hogy csak késve hirdetik ki az eredményt, akkor, amikor azt már előre lehet tudni. Az egész választás – és e véleményét a többiek is osztották – üres formalitás anélkül, hogy a szavazónak valami érdeke is fűződne ahhoz. A listán kellett volna szerepelnie még legalább három-négy jelöltnek. Különben a képviselőknek semmi szerepük, mert a hatalom a miniszterek kezében van.⁸⁵ A választások legkategorikusabb értékítéletét Kovács adta meg, aki az 1956. évi márciusi néptanácsi választásokat nemes egyszerűséggel csalásnak nevezte.⁸⁶

Összességében tehát elmondható, hogy az egyházvezetés a választást pótcselkvésnek, pusztá formalitásnak tekintette, ami érdemben nem befolyásolja életüket.⁸⁷

A rendszer monolitikus, totalitárius politikai berendezkedése szintén a kritika tárgyát képezte, és egyben világosan jelzi, hogy ennek gyökerei úgyszintén az eltérő szocializációs háttérre vezethetőek vissza. Erdő az angliai tanulmányai idején ott tapasztalt politikai szólásszabadságot magasztalta. Mint mondta, ott valóban létezik a szabad véleménynyilvánítás, még marxista előadásokat is lehet tartani, Romániában – ezzel ellentétben – azonban még vallásos összejöveteleket sem lehet tartani, nemhogy beszélni a kapitalizmus egyes előnyeiről.⁸⁸ Az egyéni szabadságjognak ezt a hiányát Kovács is szóvá tette költői kérdés formájában: vajon mi lenne nálunk – kérdezte –, ha úgy nyilatkoznának és írnának, ahogyan azt Franciországbn

82 Uo. 469. f.

83 Uo. 465. f.

84 Uo. 463. f.

85 Uo. 464. f.

86 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 2. 74. f.

87 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 1. 454. f.

88 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau I. 235725 Vol. 4. 180. f.

Jaques Duclos kommunista politikus teszi.⁸⁹ A rendszernek ezt a diktatórius és terrorisztikus kormányzási gyakorlatát Csifó a szovjet minta átvételére vezette vissza. Szerinte a szovjetek rémuralmának módszerei nálunk is meghonosodtak azzal, hogy a romániai kommunisták kölcsönvették ezeket a szégyentelen hatalomgyakorló eszközöket.⁹⁰ Ugyanő az 1952-es alkotmány kapcsán is megkérdőjelezte a rendszer demokratizmusát. Az alkotmánytervezet a kommunisták és nem a munkásosztály munkája – mondta –, az alkotmány pedig pusztá betűhalmaz marad, mert a gyakorlatban úgyszem fogják azt alkalmazni, így lényegében a munkásoknak vagy az ország lakosságának semmiféle előnye nem fog származni abból.⁹¹

Egy másik – ellenérzések sokaságát szülő – területet a vallásos élet korlátozását eredményező állami intézkedések képezték. A leginkább kifogásolt lépést az egyházi ünnepek munkanappá való nyilvánítása jelentette.⁹² De olyan prózai jellegű akciók is a kritika célpontjává váltak, mint például a kolozsvári belvárosi templom környékén szervezett motorbicikli verseny, mely a hívek templomba menetelét akadályozta.⁹³ Egyházellenes szándékot láttak meghúzódni az állami ünnepek körül folytatott készülődésben és propaganda-hadjáratokban is. Ilyen alkalom volt például a köztársaság kikiáltásának emléknapjára való intenzív készülődés, melyet Kovács egyértelműen az emberek karácsonyi ünnepkörtől való eltávolításának tényeként kezelte.⁹⁴

A konfliktusok egy következő forrását az egyháznak a hivatalos állami propagandagépezet diskurzusába való kényszerű bevonása szolgáltatta. Az egyházi autonómia ilyen jellegű áthágása rapszodikusán visszatérő motívuma volt az intézmény életének, a leggyakrabban pedig a békeharc, a választások és a mezőgazdasági munka területén vették igénybe szolgáltatásait. Ezt a fajta tevékenységet az egyházi vezetés tagjai lelki kényszerként élték meg, és visszatetszőnek találták, hogy az egyházat a központi hatalom a hivatalos propaganda szócsöveként használja.⁹⁵

89 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 5. 68. f.

90 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 1. 65. f.

91 Uo. 66. f.

92 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 393. f.

93 Uo. 404. f.

94 Uo. 470, 471. f.; ACNSAS Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 48. f.

95 Uo. 427. f. „Kovacs a spus că totul a fost forța (sic!) greu de suportat, încât suntem sătul cu aceste ședințe și nici ziarele nu scriu nimic despre aceste fapte. Simen a spus: noi tot vorbim și tot apelăm și totuși viața merge înainte fără noi fără dă (sic!) fim ascuțați în lumea de dincolo. E musai să facem.”; [„Kovács azt mondta, hogy minden erőltetve volt, nehezen elviselhető, mert torkig vagyunk ezekkel a gyűlésekkel, és az

Adataink szerint az elutasítás háttér-motivációjának egyik csoportját ezen a területen a lelkiismereti kényszer, az állam diktatórikus eljárása, valamint a propagandaanyag tartalmával való erkölcsi összeférhetetlenség alkotta. Mindezekre Simén és Lőrinczi reflexióiból következtethetünk, akik Bukarestnek a nagy nemzetgyűlési választások népszerűsítésére történő utasítását a következő kommentárokkal fogadták: felháborító, hogy hamis tevékenységeket⁹⁶ (értsd választás) kell támogatniuk, ugyanakkor mindenki tudja, hogy csak kényszerből támogatják a rendszert, nyilatkozataik pedig nem az ő meggyőződésüket tükrözik, nem az ő lelkükből fakadnak, hanem a kommunista diktatúra eredményei, termékei.⁹⁷ A választási részvételre szólító felhívás nem az egyházfők akaratából történt, hanem a rendszer diktálta az egyházat eláruló kiszolgálóin keresztül. A választás komolytalan, propagandisztikus céllal, a törvényesség látszatának fenntartása szándékával tartják meg.⁹⁸

A rendszer demokráciadeficitje mellett túlbuzgó intézkedései is kiváló táptalajt szolgáltatottak arra, hogy azok bumeráangként csapjanak vissza az egyházvezetés részéről szatíra és negatív ellenérvés formájában. Jó példa erre a jelenségre Kissnek a mezőgazdasági termelés növelése kapcsán – központi utasításra – kibocsátott körlevele. A dokumentum két szempont – a templomban való felolvasás és a Protestáns Teológiai Intézethez való elküldés – miatt került ösztűz alá Lőrinczi, Simén, Kovács és Seress László szemében, akik előbbi intézkedést a vallásos étellel összeegyeztethetetlen lépésként, a másodikat pedig abszurd és nevetséges aktusként ítélték meg.⁹⁹

A szocialista rendszerrel szembeni elutasító magatartás megnyilatkozásának egy másik válfaját ünnepeinek kipellengérezése, valamint az azoktól való érzelmi elhatárolódás jelentette, okát pedig a nyugatot szidalmazó, az ország valós gazdasági és szociális helyzetét meghamisító propagandával

újságok sem írnak semmit ezekről a cselekedetekről. Simén azt mondta: mi mind beszélünk, felhívásokat bocsátunk ki, és az élet mégis megy tovább nélkülünk, anélkül, hogy meghallgatnának a másik világban. Kötelező, hogy ezt megtegyük.”]; Kovácsék az 1952. június 21-én tartott békegyűlésről beszéltek.

96 Uo. 446. f. „... noi preoții unitarieni suntem revoltați pentru faptul că trebuie să sprijimin (sic!) acțiunea aceasta neadevărată.”; [„... mi, unitárius papok fel vagyunk háborodva, hogy ezt az igaztalan akciót kell támogassuk”.]

97 Uo. 446. f.

98 Uo. 448. f.

99 Uo. 523. f.

indokolták.¹⁰⁰ A passzív magatartást erősítette a két ideológia közti ellentét és teljes párhuzamosság. Az ellenszenv a rendszer képviselői iránti magatartásban is megnyilvánult. Szász György informátor szerint a Protestáns Teológiai Intézet keretében tartott szakszervezeti káderképzést vezető előadókat kigúnyolják hiányos felkészültségük és megjelenésük miatt.¹⁰¹

Folyamatos kritika tárgyát képezte Bukarest románosító, diszkriminatív magyarságpolitikája, és a jelenséggel szembeni érzékenységre vall, hogy a legapróbb intézkedéseket nyomban érzékelték, és egymás közt szóvá is tették. Kovács két ilyen lépés ellen emelt kifogást: kizárólag csak román nemzetiségűeket helyeznek el a megüresedett kolozsvári lakásokba,¹⁰² zömében magyar nemzetiségű munkásokat bocsátanak el a leépítések alkalmával (a

100 Uo. 630. f. „Dr. Lorinczi Mihail în ziua de 27 aprilie 1955. în sala decanatului în legătură cu 1 mai a declarat că pe el deloc nu îl interesează serbărilor aceste plictisitoare unde vorbitorii vorbesc la adresa apusului cu limba însingerată iar masele deloc nu îi ascultă pe aceștia, deoarece viața și greutățile de aici sunt msi (sic!) mari decât în apus. Aici totul e frumos pe hîrtie dar în realitate în Apus oamenii trăiesc bine și omeneste.”; [„Dr. Lőrinczi Mihály 1955. április 27-én a dekanátus termben május 1-vel kapcsolatosan kijelentette, hogy őt egyáltalán nem érdeklik ezek az unalmas ünnepélyek, ahol a felszólalók véres szájjal beszélnek nyugatról, a tömegek pedig nem hallgatják meg, mert az élet és a nehézségek itt sokkal nagyobbak, mint nyugaton. Itt minden szép papíron, de a valóságban nyugaton az emberek jól és emberségesen élnek.”]

101 Uo. 123. f. „La Teologia Protestantă din Cluj, funcționează o școală de cadre de Sindicat, unde iau parte cca. 21 de profesori, între aceștia și dintre profesorii unitarieni mai mulți, și anume: Simen Daniel, Kovács Ludovic, Lőrinczi Mihai, dar aceștia între ei cu cea mai mare pondere discută între ei despre școala de cadre și despre lectorii acestei școli. (...) Cu oazia (sic!) lecțiilor lor s-au străduit să-și bată joc de această chestiune în fața teologilor, dintre care mai mulți iau parte la școala de cadre. Tot în acel timp Kovács Ludovic și Simen Daniel așa așa (sic!) au vorbit despre acest lector (...) »că este ca un murdar prunc de evreu« (mind egy koszos zsidó kölyök), care a ținut o lecție pentru ei într-o cămașe murdară și descheiat și care vrea să-i învețe pe ei.” [„A kolozsvári Protestáns Teológián egy szakszervezeti káderiskola működik, ahová kb. 21 tanár jár, ezek közül több unitárius is, éspedig: Simén Dániel, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály, de ezek maguk közt a legnagyobb megvetéssel beszélnek a káderiskoláról és az iskola előadóiról. (...) Óráik alkalmával a teológusok előtt, akik közül többen részt vesznek a káderiskola [óráin], igyekeztek gúnyt űzni ebből a kérdésből. Ugyanakkor Kovács Lajos és Simén Dániel úgy beszéltek erről az előadóról, hogy az (...) »olyan mint egy koszos zsidó kölyök« (mind egy koszos zsidó kölyök), aki egy órát koszos és gombolatlan ingben tartott, és aki [még] tanítani akarja őket.”] – ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 3. 23. f.

102 Uo. 204. f.

Herbák János Bőrgyárat említi példaként).¹⁰³ Simén a Hargita szövetkezet beolvasztása kapcsán általánosítva beszélt erről a jelenségről: a demokrácia jelszava alatt – mondta – mindent elrománosítanak.¹⁰⁴ Az etnikai feszültségek felszínre törése az állami ünnepek alkalmával is jelentkezett, a kifogás pedig az egyháznak a hatóságok által csak román nyelven megküldött szlogenjei ellen fogalmazódott meg.¹⁰⁵ Magyarellenes, megtévesztő lépésként értékelték az 1952-ben szovjet kezdeményezésre létrehozott Magyar Autonóm Tartományt. Egy olyan, a magyarokra rákényszerített, a kisebbségek jogait igazolni akaró formának tartották, melyen keresztül a kormány etnikai jellegű gazdasági, politikai nyomást gyakorolhat a tartomány lakosságára, ugyanakkor átrajzolhatja Erdély etnikai arculatát a magyar népcsoport rovására.¹⁰⁶

Az egyház és az állam (rendszer) közötti konfliktus közvetetten, etnikai köntösben is megmutatkozott, és érdekes módon egy olyan kiemelkedő sportesemény, mint az 1952. évi olimpiai játékok szolgáltatott alkalmat ennek megnyilvánulására. Izsák szerint a június 16-án Kovács, Simén és Lőrinczi közt folyó beszélgetésben nevezettek a magyarok magas számarányát a román küldöttségben utóbbi etnikum alacsony civilizációs szintjével ma-

103 Uo. 216. f.; ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 3. 155. f.

104 Uo. 131. f. „De altfel aici (în RPR.) situația este destul de trist fiindcă sub lozinca democrației se românizează toate. Astfel s-a întâmplat și acuma în recent cu Cooperativa «Hargita» care a fuzionat cu alte cooperative, pentru că românii nu poate să sufere cuvântul «Hargita.»” [„Egyébként itt (az RNK-ban) eléggé szomorú, mert a demokrácia jelszava alatt mindent elrománosítanak. Így történt most is, nemrég a Hargita szövetkezettel, amelyik egy másik szövetkezettel egyesült, mivel a románok képtelenek elviselni a Hargita szót.”]; A kommunizmus leple alatt folyó románosítás nézetét Lőrinczi is osztotta. ACNSAS, Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 3. 133. f.

105 Uo. 188. f.

106 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 340–341, 376, 412. f.; Csifó egyfajta gettónak látta a MAT-ot, amely a területén kívül lakó magyarok térvesztéséhez fog vezetni a tartományba való telepítésük által: „Regiunea autonomă maghiară (sic!) sa (sic!) făcut cu scopul de a evacua populația maghiară într-un teritoriu, înafara (sic!) Clujului, Oradiei și Aradului, ca ei să nu poată avea nici o pretenție față de aceste orașe, iar mai târziu vor pierde toate drepturile față de aceste teritorii.” [„A Magyar Autonóm Tartományt azzal a céllal hozták létre, hogy a magyar lakosságot egy Kolozsváron, Nagyváradon, Aradon kívül eső területre telepítsék, hogy semmiféle követelést ne támaszthassanak ezekkel a városokkal szemben, később pedig elveszítsék összes jogaikat ezen területekkel szemben.”] Uo. 338. f. Az ehhez hasonló félelmek a tartomány határain kívül eső magyar értelmiségiek körében szintén megfogalmazódtak.

gyarázták¹⁰⁷ – mintegy sugallva, hogy nyomorúságos helyzetük egyik forrása innen eredeztethető.

Forrásainkban találni szimbolikus töltetű rendszerellenes cselekedeteket is. Idetartozik Lenin és Sztálin arcképének, valamint a *Szovjetunió a béke zászlóvivője és bátyája* című feliratnak eltávolítása az egyházi díszteremből a főtanácsi ülések idejére.¹⁰⁸

A szünetelő, majd szigorúan ellenőrzött külföldi kapcsolatok, a szólás-szabadsággal egyetemben, erős diszkomfort érzetet keltettek az egyházvezetésben, és egyértelműen negatív irányban billentették az állam egyházi megítélését.¹⁰⁹

Szórványosan, de jelen volt az ideológiai jellegű konfrontáció is. Simén például tévesnek találta és eredménytelennek ítélte meg a rendszer vallás elleni harcát. Azzal érvelt, hogy a vallás, akárcsak a szexualitás, az emberrel születik.¹¹⁰ Ugyanő a teológiai intézet helyzetét elemezve kijelentette, hogy az egyház tanításai ellentétben állnak a kommunizmus alapelveivel.¹¹¹

Összegezve: a társadalmi, politikai, gazdasági folyamatok szocialista károntól való eltérő értelmezése, valamint az aktív egyházi munka és a nem-

107 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 1. 417. f. „... România va fi foarte slab reprezentată și în majoritate vor concura maghiari, fiindcă poporul român încă deloc nu are pe linia sportivă absolut nimic de experienți, dealtfel (sic!) se vede că ce fel de popor e din W. C, dacă re (sic!) duci ori unde W-C-e sunt murdare, cu asta problemă nu se ocupă domni de azi. Simen a declarat, ei ce mai vrei români sunt încă rămași în urmă, este a populație murdară.”; [„... România nagyon gyengén lesz képviselve és többségében magyarok fognak versenyezni, mert a román népnek még egyáltalán nincs semmiféle tapasztalata a sport területén, az illemhelyekből egyébként látszik, hogy milyen nép, bárhova mész, az illemhelyek koszosak, ezzel a problémával nem foglalkoznak a jelen hatalmasai. Simén kijelentette: mit akarsz, a románok még [mindig] le vannak maradva, egy koszos népség.”]

108 Uo. 205. f.

109 Uo. 147. f. „De altfel – după cum spune el – nici întrun stat nu sunt preoți persecutați ca și la noi, de și bisericilor nu li se mai permite nici să deschidă gura, feră (sic!) să mai aibă nici un drept. Statul ar trebui să aibă o politică cu totul altfel mai ales acum când nici nu îndrăznim să ne opunem, văzând chiar că statul duce o politică de oprimară.”; [„Egyébként – ahogy ő mondja – egy államban sincsenek annyira üldözve a papok, mint nálunk, az egyházaknak még azt sem engedik meg, hogy kinyissák a szájukat, semmiféle joguk nincs. Az államnak teljesen más politikája kellene legyen, főleg most, amikor ellent sem mernek állni, látva, hogy az állam elnyomó politikát folytat.”] – ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 2. 33. f.

110 Uo. 90. f.

111 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 3. 235. f.

zeti identitás felvállalása roppant kényelmetlen volt a szocialista államvezetés számára, és mindvégig jelentős konfrontációs forrást képezett a két intézmény kapcsolatrendszerében.

Az egyház behálózása (korszakolás, beszerzési, adatgyűjtési módszerek, eredmények)

Az egyházvezetés és állam között fennálló nézeteltéréseket, érdekelleneteket Bukarest az infiltráció módszerével kívánta kezelni. A gyakorlatban ez kettős irányultságú tevékenységet feltételezett az állambiztonsági szervek részéről: rendszerhű emberek beszerzése az egyházi csúcspanelekből, annak kapcsolati hálózatából, ugyanakkor a gyanús elemek ellenőrzése és követése, valamint az intézmény életének befolyásolása az ügynöki hálózatba beépített személyek irányításán keresztül.

a. Az egyház és a román állambiztonság kapcsolattörténetének korszakolása

Az unitárius egyház román államvédelmi szervek általi megfigyelésének története a trianoni békeszerződésig vezethető vissza.¹¹² Ez a tevékenység a második bécsi döntés után az észak-erdélyi egyházrészeken megszűnt, majd 1945-ben, a román impérium visszaállításával, ismét az egyházi élet szerves „alkotóelemévé” vált.

1920–1944 között a dél-erdélyi részen a megfigyelés egyetlen mozgatórugóját az egyház irredenta tevékenységének a beazonosítása és megelőzése motiválta.¹¹³ 1945 után – az erdélyi kérdés párizsi békeszerződés általi végleges rendezéséig – még mindig ez a téma dominált,¹¹⁴ azonban az évtized vége felé előtérbe került a kommunista rendszerre veszélyesnek vélt – eltérő ideológiai világnézetből fakadó – egyéni megnyilvánulások és külföldi kapcsolatok beazonosítása, ellenőrzése.

Ez a tartalmi váltás, hangsúlyeltolódás az ötvenes évek elejére kristályosodott ki és vált teljesen nyilvánvalóvá. 1952. december 8-án a kolozsvári tartományi Securitate – a Csifó-csoport adatgyűjtési dossziéjának lezárását és Csifó letartóztatását indokoló – referátumának gerincét már az egyház állítólagos kémtevékenysége képezte, ami arra mutat, hogy Bukarest – az

112 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 011270. Vol. 2. 1–158. f.

113 Uo. 1–158. f.

114 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 1. 7, 11–13, 15, 18, 20–21, 39, 61. f.

éleződő hidegháborús nemzetközi hangulatban – az ideológiai konfrontáció szempontjából monitorizálta elsősorban Kolozsvárt.¹¹⁵ A külföld javára végzett kémtevékenység mindvégig meghatározó eleme maradt az egyház és állambiztonsági szervek közti viszonynak, erre pedig abból következtethetünk, hogy az általunk vizsgált időszakban az akció- és intézkedési tervek központi témáját e tevékenység feltérképezésének és felgöngyölítésének törekvése képezte.¹¹⁶ E központi és intézményi szintre kivetített problémakör mellett természetesen megfigyelés tárgyát képezte az egyes személyek tevékenysége, magatartása, melyek aztán hangsúlyosan az 1956-os események utáni letartóztatások alkalmával kerültek előtérbe, és a perek alkalmával használták ki maximálisan.¹¹⁷

Összegezőként tehát elmondható, hogy 1945–1965 között Bukarest problémakezelő tevékenységének alapvetően két kérdéskörre kellett összpontosítania: kémtevékenység az imperialista országok javára; ellenséges magatartás a fennálló szocialista rendszer politikai, társadalmi berendezkedésével szemben.

115 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 92. f.

116 Uo. 58. f. „[...] acțiunea informativă avînd următoarele sarcini care trebuiesc rezolvate:

a) Stabilirea în mod concret a faptului dacă elementele ce constituiesc grupul Csifo duc activitate de spionaj în favoarea unui stat străin.

b) Formele și metodele de activitate prin care aceste elemente culege informții de pe teritoriul Ardealului, privitor la situația economică, politică, socială și culturală.

c) Elementele de care se folosesc în asemenea acțiune, colaborînd direct sau prin exploatare în orb.

d) Stabilirea canalului de legătură cu străinătatea prin care informațiile culese sînt expediate în afara țării de către grupul de elemente menționate.” [...] az adatgyűjtési akciónak a következő megoldandó feladatai lesznek:

a) Pontosán megállapítani, hogy a Csifó-csoport köré épülő elemek folytatnak-e kémtevékenységet egy idegen ország számára.

b) Cselekvési módszerek és formák, melyekkel ezek az elemek adatokat gyűjtenek Erdély területéről a gazdasági, politikai, társadalmi és művelődési helyzetre vonatkozóan.

c) Az elemek, akikre támaszkodnak az ilyen jellegű akciókban: szándékosan vagy pedig tudatlanul működnek együtt.

d) A külfölddel összekötő csatorna beazonosítása, melyen keresztül az összegyűjtött adatokat az országon kívülre juttatják a nevezett csoport tagjai.”]

117 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 92. f.

b. Beszervezési, beszivárgási, toborzási módszerek

Közismert, hogy a kommunista államhatalom a szervezési módszerek széles eszköztárát használta ahhoz, hogy egy személy, szervezet, intézmény életét behálózza, és azt ellenőrzése alá vonja.¹¹⁸

Az unitárius egyház vonatkozásában két módszer jelenléte mutatható ki: a zsarolás és a személyes érdekek, a sérelmek informátori tevékenységre való konvertálása. Pontosabban fogalmazunk azonban, ha azt mondjuk, hogy ezeket a módszereket nem „vegytiszta”, hanem kombinatív formában alkalmazták.

Mint jeleztük, az egyház működésének a román állambiztonsági szervek általi megfigyelése 1920-ig vezethető vissza. Adataink szerint 1945 után a megfigyelés ismét aktivizálódott, majd a kommunista hatalomátvétel konszolidációja után ez a tevékenység elmélyült és fokozódott a fentiekben már említett ideológiai, nemzetépítési különbségek, nem utolsósorban pedig a szocialista rendszer saját társadalmát totálisan uralni óhajtó igénye miatt.

Forrásaink szerint az egyház behálózása meglehetősen lassan haladó, egy kívülről befelé, koncentrikus alakzatokban történő folyamat volt, vagyis a korai időszakban (1946–1950) az informátori munkát egy kisszámú, az egyházon kívül álló, de az egyházi tiszt- és tisztségviselőkkel közvetlen kapcsolatban álló csoport végezte. Ezt a realitást igazolja Csifó esete, akiről 1946 és 1950 között négy informátor jelentett (Barosan, Marginean, J., Sz. Gy), és akiknek „külsős” minőségét elsősorban a beazonosítás módszerével igazolhatjuk. Biztosan tudjuk például, hogy az Sz. Gy. fedőnév Székely Gyula író (korábban unitárius lelkész) személyét takarja, Marginean informátort pedig minden bizonnyal Nicolae Mărgineanu egyetemi tanárral azonosíthatjuk. Feltevésünket először is arra alapozzuk, hogy egy jelentés mindkettőjüket a kolozsvári angol misszió képviselőjének ismeretségi körébe sorolta be,¹¹⁹ másodsorban pedig, jó eséllyel valószínűsíthető, hogy egyetemi tanári minőségben (Csifó óraadói minőségben a Kolozsvári Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Karán tanított angolt) baráti ismeretség alakult ki kettőjük között. Ezt a tényállást látszik alátámasztani egy 1946. december 18-án keltezett jelentés, melyben Marginean informátor arról beszél, hogy Csifó a papok és tanárok közt Erdély hovatartozásáról

118 Bodeanu, Denisa - Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011, 39–107.

119 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 1. 69. f.

beszélt.¹²⁰ Barosan informátort Bartha Ignác ügyvéddel azonosíthatjuk, mivel az e fedőnév alatt tett jelentés szereplői csupán Csifó és nevezett ügyvéd voltak.¹²¹

A fokozatosan zajló beszivárgásban az első nagyobb léptékű áttörést Izsák Vilmos¹²² beszerzése jelentette. Beépítése az informátori hálózatba kompromittálás útján történt, a municiót ehhez a Magyar Megújulás Pártjának tagsága jelentette.¹²³ Izsák a párttal való kapcsolatát véletlenszerű és pillanatnyi kisiklásként magyarázta, melyet a párt ideológiájának megismerése után rögtön „korrigált” is kilépésével.¹²⁴ Némileg eltérő módon prezentálta ezt a tevékenységét a kolozsvári tartományi Securitate 1951. május 18-án készült referátuma, mely szerint Izsák intenzív tevékenységet fejtett ki a párt kötelékében.¹²⁵ Ezt a változatot erősíti meg Sebe is, aki szintén úgy

120 Uo. 13. f.

121 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 2. 115. f.

122 1919. július 29-én született Brassóban, elemi- és középiskolai tanulmányait is itt végezte. 1941-ben lelkészi oklevelet szerzett az Unitárius Teológiai Akadémián. 1941–1943 között kolozsvári segédlelkész, 1943–1948 között a kolozsvári unitárius kollégium tanára, 1949–1950-ben a kolozsvári tanítónőképző iskolában pedagógiát tanított. 1946–1952 között RMP tag.

123 ACNSAS, Fond Iszac Vilhelm. (Izsák Vilmos állomány) I. 210059. Vol. 1. 8. f.; Sok helyen a párttagság időpontja 1940–1944 közé van datálva. Uo. 98. f.

124 ACNSAS, Fond operativ Izsak Wilhelm. (Izsák Vilmos műveleti állomány) I. 210059. Vol. 2. 4. f. „În declarația mea făcută în toamna anului 1944, luna noembrie, înaintată Comisiei de Purificare al Corpului Didactic din Cluj, am declarat că între anii 1941 și 1942 am fost membru al partidului Imredist. Tot atunci am declarat, că după câteva luni m-am retras din acest partid... În partid am fost înscris fără știrea mea și nici nu cunoșteam țelurile partidului. Ca simplu membru la întruniri am luat parte total de 3 ori, când am fost batjocorit și interpretat după nume, drept evreu. (...) Văzând că sunt în contradicție cu principiile partidului am pășit imediat afară din el. Astfel am rupt toate legăturile mele ce le am avut cu partidul.” [„Az 1944 őszén, november hónapban tett, és a kolozsvári tanári kart Tisztogató Bizottságnak benyújtott nyilatkozatomban azt mondtam, hogy 1941 és 1942 között az imredysta párt tagja voltam. Ugyanakkor nyilatkoztam, hogy néhány hónap múlva kiléptem ebből a pártból... A pártba tudtom nélkül irtak be, és nem ismertem a párt céljait sem. Mint egyszerű párttag háromszor vettem részt az ülésein, amikor kigúnyoltak, és nevem után zsidónak tartottak. (...) Látva, hogy ellentétben vagyok a párt alapelveivel, azonnal kiléptem abból. Így megszakítottam minden addigi kapcsolatomat a párttal.”]

125 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203. Vol. 1. 163. f. „În urma acțiunii informative duse pe lângă numitul Izsak Vilhelm, am constatat că în regimul burghezo-moșiesres (sic!) a fost organizatorul și conducătorul tineretului Imredist. Sa (sic!) stabilit: că în anul 1941 sa înscris în partidul Imredist. În acest timp susnumitul era un activist devotat al tineretului Imredist ducând o muncă intensă în

nyilatkozott, hogy Izsák tevékenyen kivette részét a párt ifjúsági toborzó munkájából, és meggyőződéses imrédysta volt.¹²⁶ Izsák – önismerésében – több személy nyilatkozatát begyűjtötte.¹²⁷ Az állambiztonsági szervek szemében azonban múltja csupán a beszervezés szempontjából bírt jelentőséggel.

Az 1951. május 29-én beszervezett¹²⁸ – de ezt az időpontot megelőzően már 1948-tól¹²⁹ együttműködő – Izsák informátori tevékenységét szintén nem a múltbeli kisiklásának a jóvátétele motiválta, hanem az egyéni karrierépítés, a személyén esett sérelem érzése és az ebből fakadó bosszúállás, megtorlás szándéka. Életpályájának ezt a fontos döntését tehát elsősorban nem ideológiai, hanem nagyon jól megfontolt egyéni, pragmatikus célkitűzések mozgatták. Erre a feltételezésre elsősorban a politikai rendszerektől független mobilitásából következtethetünk: 1941–1943 között az Imrédy párt (az MMP) tagja, 1946-ban azonban már a Román Kommunista Párt és az MNSz¹³⁰ kötelékeiben találhatjuk, melyeknek keretében erőteljes tevékenységet fejtett ki.¹³¹ Az informátori tevékenységének egyéni érdekből fakadó motivációját azonban a legerőteljesebben a kolozsvári papválasztás körüli történésekből hámozhatjuk ki.

Ahhoz azonban, hogy minderről teljesebb képet kaphassunk, elengedhetetlenül szükséges dióhéjban ismertetnünk nevezett szakmai életpályájának alakulását.

vederea atrageri tineretului in aceastã organizație fascistã. ” [„Az Izsák Vilmos kapcsolásán folytatott adatgyűjtési akció során megállapítottuk, hogy a polgári rendszerben az ifjú imrédysták szervezője és vezetője volt. Megállapítottuk, hogy 1941-ben beiratkozott az Imrédy Pártba. Ebben az időszakban nevezett hűségese aktivistája volt az imrédysta fiatalosnak, intenzív munkát fejtve ki, hogy az ifjakat bevonja ebbe a fasiszta szervezetbe.”]

126 Uo. 58. f.

127 Bodor András iskolaigazgató, Székely Dávid Gyula újságíró, Garay Jenő, Eugen Poenaru, Unitárius Inasiskola bentlakását irányító vezetőbizottság két tagja, Borsai János, tanítvány.

128 Uo. 165. f.

129 Uo. 163. f.

130 Az unitárius egyház az MNSz-t a romániai magyar közösség érdekvédő testületének tartotta. 1945. március 8-án az Egyházi Képviselő Tanács a Nevelésügyi Bizottság javaslatára felszólította „... az egyház vezetőit és tisztviselőit, hogy az érdekeinket védő Magyar Népi Szövetségbe egyénenként is lépjenek be”. Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve. 1945. március 8. 64. jegyzőkönyvi pont. 242.

131 ACNSAS, Fond Iszac Vilhelm. I. 210059 Vol. 1. 8. f.

Fontos már az elején megjegyeznünk azt, hogy ez az életpálya rögtön a kezdetekkor magán hordozta a kényszer bélyegét. Izsák saját vallomása szerint ugyanis eredetileg a természettudományok területén szeretett volna egyetemi fokú tanulmányokat folytatni, azonban a túl magas költségek miatt – engedve a szülői nyomásnak – végül az Unitárius Teológiai Akadémiára iratkozott be.¹³² Teológiai tanulmányai befejezése után 1941-ben kolozsvári segédlelkésznek nevezték ki, majd a tanári vizsga letétele után (1943) a Kolozsvári Unitárius Kollégiumban folytatta pályáját vallásstanári minőségben. A kollégium 1948-as államosítása következtében elveszítette vallásstanári katedráját és munkanélkülivé vált.¹³³ Életének ez a mozzanata egybeesett a kolozsvári lelkészi állás meghirdetésével, melynek betöltésére maga is pályázott. A Kelemen Imre oklándi lelkész ellenében megnyert pályázat sikerében azonban forrásaink szerint oroszlánrésze volt az MNSz-nek és az állami hatóságoknak.¹³⁴ A politikai támogatás meglétét pedig azzal magyarázhatjuk, hogy a kolozsvári lelkészi állás birtoklása kiváló stratégiai lehetőségeket rejtett magában az egyházi központ tevékenységének megfigyelésére. Nem véletlen tehát, hogy az első nyíltan nevezhető, közvetett erőket felsorakoztató konfrontáció e probléma körül bontakozott ki: Kiss püspök elutasította Izsák kinevezését. Ugyanakkor az állami hatóságok igyekeztek a hívek manipulációján keresztül minden támogatást megadni Izsáknak. A burkolt formában zajló konfrontáció végül a két fél kiegyezésével ért véget: Izsák titkári állást kapott a Protestáns Teológiai Intézetben, a személyén esett sérelem azonban zsigeri gyűlöletet ébresztett a püspökkel és a püspökségen dolgozókkal szemben. A kolozsvári tartományi igazgatóság 1959. február 17-én kelt jellemzése pedig arra enged következtetni, hogy nevezettnek oroszlánrésze volt abban, hogy a központi egyházvezetés az állambiztonsági szervek látókörébe kerüljön.¹³⁵ Informátori munkájának egyik mo-

132 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203. Vol. 1. 28. f.

133 Uo.

134 Uo. 205, 207. f.; „Hunyady” informátor szerint eljegyezte Kacsó Sándor, akkori MNSz elnök leányát, hogy így valósíthassa meg céljait az egyházban. ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203. Vol. 1. 39. f.

135 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203 Vol. 1. 52. f. „Cu ocazia recrutării, agentul pe lângă faptul că și-a recunoscut în întregime activitatea a declarat în plus că în cadrul secției teologice unitariene există un grup deelemente (sic!) dușmănoase [kímélés P. J.] ca Csifó Nagy Ladislau, Simen Danila, Kovacs Ludovic, Lorinczi Mihail și Erdo Ioan...” [„A beszerzés alkalmával az ügynök amellet, hogy teljesen beismerte tevékenységét, kijelentette még, hogy az unitárius teológia keretében egy csoport ellenséges elem található [kímélés – P. J.], mint Csifó Nagy László, Simén Dániel, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály és Erdő János...”] – Uo. 41. f.

tivációját tehát a bosszúállás képezte. Ezt a realitást egyébként a Securitate emberei is érzékelték, jelentéseikben több alkalommal említik, hogy a nevezett erőteljes gyűlöletet táplál a püspökség tisztviselőivel szemben.¹³⁶ 1952. októberében Páll Ferenc tartóisztt például a következőképpen jellemezte Izsák magatartását: „Ebben az időszakban erős gyűlöletet tanúsított a püspökségen felforgató tevékenységet folytató elemek ellen...”¹³⁷

A püspökségen dolgozó kollégáival, de elsősorban a püspökkel szemben érzett ellenszennvel – a jelentésein kívül – gyakorta találkozhatunk a Securitate irányában megfogalmazott beadványaiban is, a Csifóékkal szemben kreált, valóságot nélkülöző vádak pedig ugyancsak egyértelmű bizonyítékai annak, hogy Izsák engesztelhetetlen gyűlöletet táplált a megfigyeltékkel szemben.¹³⁸ Ezt a gyűlöletet az informátori tevékenység által egyébként Izsák tudatosan felhasználta, pragmatikus célokat tűzve ki maga elé: a tanárok ellen indított offenzívája távlatilag például a teológiai tanári pályával kecsegtette.¹³⁹ Ezzel a – Kiss által is érzékelt¹⁴⁰ – szándékkal magyarázható, hogy az 1956-os eseményeket követően jelentéseiből szinte sugárzik a tanárok elleni rosszindulatú célzatosság,¹⁴¹ továbbá, hogy elutasította a bebörtönzött tanárok rehabilitációját és visszavételét a PTI-re.¹⁴²

A személyes sértettség, karrierizmus mellett informátori munkájának egy másik ösztönzője anyagi vetületű volt. Egy, a Securitatéhoz intézet kel-

136 Uo. 39. f. „Dușmănia între secretarul teologiei protestante Izsak Vilhelm și episcopul unitarian Kiss Alexa se datorește evenimentelor care au petrecut la comunitatea bisericească unitariană din Cluj.”; [„Az ellenségeskedés a protestáns teológia titkára Izsák Vilmos és Kiss Elek unitárius püspök között a kolozsvári unitárius egyházközösség körül történt eseményeknek köszönhető.”]; Uo. 58. f.; Uo. 63. f.

137 Uo. 26. f. „În aceste perioadă de timp a dat multă dovadă de ură față de elementele cu activitate subversivă (sic!) din cadrul episcopiei...”

138 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203. Vol. 1. 26., 46–48. f.

139 „Prodan Valer” informátor szerint Izsák régi álma volt, hogy tanár legyen. Uo. 83. f.; Az 1972/1973. tanévtől kezdődőleg nevezték ki óraadó tanárnak.

140 ACNSAS, Fond Iszac Vilhelm. I. 210059 Vol. 1. 20. f. Kiss szerint a Rostás Dénes tanár ellen indított támadás mögött az a szándék áll, hogy Izsák léphessen a helyébe.; Uo. 81. f. „În continuare a mai spus că (...) el a fost acela care a cauzat condamnarea profesorilor unitarieni. A vrut să ocupe locul lor, s-a exprimat clar după arestarea profesorilor, că el vrea să ocupe un post de profesor. Izsak a scris scrisori acestor profesori și le-a amenințat cu cuvinte brutale pe ei.” [„A továbbiakban azt mondta, hogy (...) ő volt az, aki az unitárius tanárok elítélését okozta. Az ő helyüköt akarta elfoglalni, világosan kifejtette a tanárok letartóztatása után, hogy egy tanári állást akar betölteni. Izsák leveleket írt ezeknek a tanároknak, és kemény szavakkal fenyegette meg őket.”]

141 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 2. 295, 298. f.

142 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203 Vol. 1. 63–64, 67. f.

zetetlen kérésében például meglehetősen nyíltsággal közölte az érintettekkel, hogy mindaddig, amíg nem jutalmazták munkáját havi háromszáz lej-jel, felmentettnek tekinti magát az informátori tevékenység végzése alól.¹⁴³ A belügyi szervek szintén észlelték Izsáknak ezt a fajta devianciáját: „... néha eltúlozza az általa szolgáltatott információs anyagokat, hasonlóképpen megállapított, hogy anyagiak”.¹⁴⁴

Az egyházvezetés (püspökség) belső köreibbe való behatolás következő lépésénél már egy jól előkészített munkafolyamattal találkozhatunk. Az addigi gyenge informátori hálózaton (elsősorban Izsákon) keresztül szerzett adatok alapján sikerült beazonosítani azokat a személyeket, akik a veszélyesnek nyilvánított csoporttal szoros érintkezésben álltak. Ezeket és a csoport tagjait is alapos elemzésnek vetették alá. A beszerzés célját szolgáló elemzések szerkezetileg két elem köré épültek fel: személyi jellemvonások és a korábbi tevékenység feltérképezése. Adataink pedig arra utalnak, hogy ez a fajta munkamódszer meglehetősen pontos diagnózissal szolgált készítői számára.¹⁴⁵ Ennek a módszernek az időigényessége azonban arra kényszerítette az informátorhiánnyal küszködő belügyi szerveket, hogy sokkal direkter és kevesebb erőfeszítést követelő technikákat is igénybe vegyenek. 1953-ban például a 490. számú kormányrendelettel 1952 augusztusában letartóztatott és öt-öt évre ítélt Rázmány Mórt és Ürmösy Károlyt¹⁴⁶ szabadlábra helyezték és hazaengedték Kolozsvárra, miután az államvédelmi szervekkel való együttműködésre tettek ígéretet. Ez a lépés azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Adataink szerint, hazaérkezése után Ürmösy értesítette az érintetteket, hogy megfigyelik,¹⁴⁷ ugyanakkor Rázmányt sem találjuk azok közt, akik folyamatosan vagy veszélyes tartal-

143 Uo. 44. f. „În concluzie atât timp cât nu mă puteți ajuta lunar cu 300 lei mă consider eliberat de ori ce (sic!) obligație față de Dvoastră.” [„Következésképpen, addig, amíg nem tudnak havi háromszáz lej-jel segíteni, az önökkel szembeni bármiféle kötelezettség alól felmentettnek tekintem magam.”]

144 Uo. 53. f. „... uneori exagerază materialele informative furnizate de ei, de asemenea s-a constatat că este materialist.”

145 ACNSAS, Fond operativ Csifó Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 2. 42. f. Beszerzés céljából a Csifó-csoport tagjai közül Erdőt, Kovácsot, Lőrinczit és Simént is elemzés alá vetették. 1953. október 28-án a kolozsvári tartományi Securitate Kovácsot tartotta a legideálisabbnak a csoport tagjainak megfigyelésére. Diagnózisuk pontosan bevált, ugyanis a későbbiekben Kovács az egyik legértékesebb információt szolgáltató informátorukká vált.

146 Uo. 69. f. Letartóztatásuk oka, hogy az Imrédy-féle párt Kolozs megyei vezetőségének tagjai voltak.

147 ACNSAS, Fond Dosar personal Incze. R. 281203 Vol. 1. 37. f.

mú információkat szolgáltatott volna ki a belügyi szervezeteknek, sőt találni olyan adatokat, melyek szerint vonakodva tett eleget kötelezettségeinek, és jelentéseiben sem bizonyult teljesen őszintének.¹⁴⁸ A bukaresti Securitate igazgatósága 1954. szeptember 11-én például arra figyelmeztette a kolozsváriakat, hogy Rázmány, bár részt vesz az általuk gyanúsított személyek között folyó megbeszéléseken, azoknak tartalmát mégsem közli az illetékes szervezetekkel.¹⁴⁹

Az igazi áttörésre 1956-ot követően került sor, amikor a magyarországi események generálta rokonszenhullám megfelelő mennyiségű és „minőségű” kompromittáló anyagot szolgáltatott a belügyi szervek számára ahhoz, hogy a püspökség legbelsőbb köreibbe is bejuthassanak, és kezdeményezően léphessenek fel az események alakításában. A kompromittáló anyag „konkretizálódása” mellett a rendszer magyarságpolitikájának radikalizálódása is hozzájárult ahhoz, hogy a beszerzés üteme felgyorsult, és azonnali eredményt hozott.

Markáns példa a fentiekre Kovács Lajos esete, akit 1958. július 1–2. között szerveztek be Bukarestben. A kihallgatási jegyzőkönyv szerint beszerzését alapos adatgyűjtési munka előzte meg. A csapdahelyzetet azonban az IARF¹⁵⁰ elnöke (Van der Woude) által Kolozsvárra hozott¹⁵¹ *Du* nevű svájci havilap 1957. évi decemberi száma szolgáltatta, amely egy diák visszaemlékezésein keresztül elevenítette fel az 1956-os forradalom kirobbanásának körülményeit.¹⁵² A beszerzésről készült jelentés szerint Kovács kezdetben igyekezett félrevezetni kihallgatóit, és vonakodott beismerni tetteit. A lappal való szembesítés után azonban rögtön megtört, és beismerte, hogy hibázott, amiért a püspökség alkalmazottainak körében ország- és rendszerellenes propagandaanyagot tartalmazó anyagot terjesztett.¹⁵³ Kapitulációjához, az együttműködési ajánlat elfogadásához pedig minden kétséget kizáróan az vezetett, hogy a beszerzést levezényelő belügyi tisztak

148 ACNSAS, Fond informativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 66–67. f.

149 Uo. 514. f.

150 International Association for Religious Freedom (A Vallásszabadság Nemzetközi Egyesülete). 1900-ban Bostonban alapított, szabadelvű felekezeteket magába tömörítő, vallásszabadságért küzdő nemzetközi szervezet.

151 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 3. 156. f.

152 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 69. f.

153 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 16. f. Radu Ioan informátortól a belügyi szervek szintén tudtak arról, hogy Kovács rokonszenvezett a magyar forradalommal. Az ügynök szerint ő volt az unitáriusok közül a legjobban felháborodva a szovjet beavatkozás miatt. ACNSAS, Fond Dosar de grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 4. 170. f.

világosan tudomására hozták: a kompromittáló cikk terjesztése és birtoklása miatt a fennálló államrend elleni felbujtással vádolható.¹⁵⁴ Kovács számára tehát teljesen világos volt az – amit egyébként a beszervezésről készült referátum is tartalmazott¹⁵⁵ –, hogy egy esetleges visszautasítás esetén ügye törvényszéki eljárásba fog torkollni. Helyzete súlyosságának felismerését a kihallgatáson mutatott együttműködési készsége mellett a beszerzés utáni időszakban tanúsított aktív informátori tevékenysége is nyomatékosan jelzi.¹⁵⁶

Bár nem állnak rendelkezésünkre konkrét dokumentumok Sebe Ferenc kolozsvári lelkész beépítésére vonatkozóan, a beszerzés ideje (1959), valamint az ellene felsorakoztatott nacionalizmus és irredentizmus vádja arra utalnak, hogy nevezett ugyancsak az 1956-os eseményeknek köszönhetően vált a belügyi szervek áldozatává. Forrásaink szerint az aktív egyháztársadalmi és valláserkölcsi nevelési tevékenységet folytató Sebe beszerzésének kérdése 1959 szeptemberében merült fel a belügyi hatóságok körében.¹⁵⁷ Az ellene megfogalmazott vádak koncepcióos, avagy valós voltát nem tudjuk meghatározni, ugyanis Sebe azokat tagadta,¹⁵⁸ a végeredményt tekintve azonban valószínűsíthető, hogy az együttműködést ő is a letartóztatás és börtönbüntetés elkerülése végett vállalta magára.

c. Egyéb adatgyűjtési munkamódszerek

A Csifő-csoport tagjai köré fonódó ügynöki hálózat kiépítése mellett az államvédelmi szervek igyekeztek a technika nyújtotta eszközök bevonásával is teljesebbé tenni a követés és adatgyűjtés munkafolyamatát. A módszer alkalmazására elsősorban az informátori hálózat hiányosságainak áthidalása, pótlása végett volt szükség, ugyanis 1958 nyaráig még nem rendelkeztek egyetlen olyan személlyel sem, aki az egyházvezetés belső köreiből történelekről, elhangzottakról konkrét, érdembeli adatokat tudott volna szolgáltatni. Az intézkedési tervek azonban folyamatosan a módszer eredménytelenségéről tudósítottak, minek okait az illetékesek a műszaki és személyzetbeli hiányosságokkal magyarázták. Az 1956. május 22-i tervezetben például arról olvashatunk, hogy a Csifő irodájában elhelyezett készüléket üzemen kívül helyezték, mivel rosszak voltak a hallgathatási hangviszonyok, továbbá a

154 Uo.

155 Uo. 8. f.

156 Uo. 46, 50, 52. f.

157 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 3. 182. f.

158 Uo. 183–187. f.

lehallgató személyzet nem ismerte azokat a nyelveket, amelyeken a csoport tagjai egymás közt társalogtak: magyar, angol, francia, német.¹⁵⁹ Az 1958. december 11-i intézkedési terv szintén arról tudósított, hogy a Csifő irodájában található készüléket júniustól kezdődőleg nem használták, mivel az nem hozta az elvárt eredményeket.¹⁶⁰ Ezekből az utalásokból arra következtethetünk, hogy ennek az adatgyűjtési formának a hatékonysága meglehetősen alacsony határfokkal működött.

Kizárólag az állítólagos kémtevékenység felszámolását kellett volna szolgálnia annak a módszernek, amely a magyarországi belügyi szervekkel való együttműködésre alapozott. Az első – 1957 februárjában – felvetett tervzet szerint a nyugat és Kolozsvár között közvetítőként beazonosított Ferencz József személyét illetően a román államvédelmi szerveknek kapcsolatba kellett volna lépniük az illetékes magyar hatóságokkal, és a kérdésben rendelkezésükre álló információkról egymást kölcsönösen tájékoztatni. Továbbá kérni a magyar kollégákat, hogy küldjenek egy ügynököt Romániába, aki azonban mielőtt Kolozsvárra Csifóhoz utazna, értesítené Ferencz Józsefet szándékáról.¹⁶¹ Pontosán nem tudni, mi okból, de a jelek szerint ez a kezdeményezés a tervzet szintjén el is halt.

Az 1960. november 4-i akcióterv szerint a kolozsvári Securitate olyan információk birtokába jutott, miszerint Ferencz József a magyar belügyi szervek ügynöke. Ennek tükrében az együttműködésre épülő taktika olyan értelemben módosult, hogy az információ valóságának beigazolódása esetén Budapest nevezettet kellett volna Kolozsvárra delegálja Csifóék külföldi kapcsolatainak felgöngyölítése céljából.¹⁶² A tervzet előkészítő munkálataiba Kovácsot is bevonták: feladata Ferencz József Kolozsvárra utazásának előkészítése volt. Belügyi utasításra¹⁶³ először is meghívta utóbbit a Dávid Ferenc születésének 450 éves évfordulóját is ünneplő egyházi főtanácsra, majd, amikor pozitív visszajelzést kapott, igyekezett rábírní a püspököt, kérje Dumitru Dogaru vallásügyi főtítkárt, engedélyezze a magyarországi egyház képviselőjének jelenlétét. A meghívás ötletét a püspök a letartóztatások miatti kedvezőtlen légkör miatt elvetette,¹⁶⁴ ezért Dogarut is bevonták a meggyőző munkába. A foratókönyv esetleges kudarca esetén az

159 ACNSAS, Fond informativ privind Csifó Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 44. f.

160 Uo. 103. f.

161 Uo. 57. f.

162 Uo. 108–109. f.

163 Uo. 475. f.

164 Uo. 473. f.

akcióterv egy, a magyar belügyi szervekkel közösen elkészítendő tervezet kidolgozását írta elő Ferencz József Kolozsvárra hozatala érdekében.¹⁶⁵

Ennek az akciótervnek az utóéletéről szintén nem tudunk semmit, az információk teljes hiányából azonban arra következtethetünk, hogy ezt a változatot sem ültették soha gyakorlatba. Ezt a felvetést látszik erősíteni annak ténye, hogy az 1962. október 8-i akciótervben már ismét egy új forgatókönyvvel állt elő a kolozsvári Securitate. Eszerint, ha a Magyarországra kiküldendő Sebe útjának hírére sem reagál Csifó, akkor megkéri nyugati szomszédaikat, hogy a Magyarországra áttelepedett, Csifó ügyében már dolgozó - volt Securitate ügynököt - Kelemen Gavrilát¹⁶⁶ küldjék Kolozsvárra.¹⁶⁷

E legutóbbi tervezet gyakorlati kivitelezéséről szintén nincsenek adataink, okát pedig két tényezővel magyarázhatjuk: a két állam belügyi szervei közti együttműködés hiánya, vagy pedig Csifó 1963. szeptember 12-i halála, minek következtében a Securitate akciótervének ez a fejezete véglegesen tárgytalanná vált. Valószínűbb azonban az első felvetés, mivel egyetlen olyan információ sem található ebben a kérdéskörben, ami legalább utalás szintjén említést tett volna a román és magyar államvédelmi hatóságok közti kapcsolatfelvételre, információcserére.

d) A beszerzési, adatgyűjtési munka sikere, avagy sikertelensége; az eredmények

Forrásaink szerint az infiltráció sikerét eltérő módon értékelték a belügyi hatóságok és az egyházi központi tisztviselők.

Mint jeleztük, a belügyi szervek beszivárgását az egyház feltételezett kémtevékenysége és az egyes személyek rendszerellenes magatartásának követése motiválta, a megfigyelési tevékenység sikerességét pedig a kitzűzött célok megvalósulásának függvényében mérték. Ami a rendszerellenes problémakört illeti, ezen a területen az eredmények nagyon korán megmutatkoztak. 1952. december 8-án a bukaresti Securitate már úgy értékelte, hogy a Csifó-csoportot alkotó személyekre vonatkozóan elegendő bizonyíték áll

165 Uo. 109. f.

166 Az ügynök valós kiletét nem sikerült felfedni. Valmikor 1960–1962 között telepedett át Magyarországra, 1959 szeptemberében ugyanis még jelentett Csifóról. Utóbbi bizalmasai közé tartozhatott, ugyanis a rendkívül óvatos Csifó meglehetősen őszintén nyilatkozott előtte.

167 Uo. 115. f.

rendelkezésükre rendszerellenes magatartásukat illetően.¹⁶⁸ A megfigyelést ezen a területen tehát hatékonynak ítélték meg az illetékes szervek.

Az eredménytelenséget a kémtevékenység területén regisztrálták, minek oka a rendszer paranoid természetében keresendő. Említettük, hogy a megfigyelés kiindulási pontját Csifónak (és Kissnek) a kolozsvári angol misszió tagjaival 1947-ig fennálló kapcsolatai szolgáltatták. A kémtevékenység kulcsfigurájának mindvégig a megnevezettet tekintették. Adataink szerint ez a viszony a jelzett időszakban valóban létezett a két fél között,¹⁶⁹ a kémkedés hipotézise tehát reális alapokon állt. A gyanú létjogosultságát látszott igazolni továbbá, hogy Csifó 1938-ban az egyház képviselőjében részt vett a Vallásszabadság Nemzetközi Egyesülete (International Association for Religious Freedom) kongresszusán, és azon az erdélyi unitáriusok helyzetéről szóló beszámolójában néhány sor erejéig érintette a kisebbségi létből fakadó nehézségeket, problémákat.¹⁷⁰ További kompromittáló tényezőt jelentett a bukaresti magyar misszió vezetőjével, Gyallay Pap Domokossal való érintkezése; az 1928–1932 között folytatott amerikai és angliai tanulmányai; valamint az ebből és a titkári minőségéből fakadó széleskörű külföldi kapcsolathálózata. Azonban 1947-ben Csifó ezeket az érintkezéseket teljesen felszámolta, döntésének meghozatalára pedig minden bizonnyal az év első felében a belügyi szervek által ellene foganatosított intézkedések sarkallhatták: január 5-én beidéztést kapott a kolozsvári Siguranțara,¹⁷¹ ezt követően, március 15-én pedig a lakásán házkutatást tartottak.¹⁷² A brit misszió és Csifó közti érintkezések megszakadásában előbbi Romániából való kivonulása (1947 novembere) is közrejátszott. Ezt látszik igazolni, hogy 1948. január 29. után erről a területről már többé nem érkeztek bejelentések az érintettekről.¹⁷³ Jóval később, 1959 szeptemberében, Csifó a külfölddel való érintkezések megszakítását a gyanúsíthatóság kockázatának minimálisra való csökkentésének szándékával magyarázta. Ennek érdeké-

168 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 2. 93. f.

169 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 1. 48–49, 68, 72, 74, 77, 79, 83. f.

170 Uo. 19. f.

171 Uo. 57. f.

172 Uo. 15. f. A házkutatás eredménye: egy politikai-közigazgatási térkép a királyi Magyarországról, egy angol nyelvű, valószínűleg az IARF kongresszuson elmondott beszéd, egy, az egyház helyzetét értékelő jelentés (a Ion Gheorghe Duca román miniszterelnök meggyilkolását követő időszakból), valamint egy, a magyar impérium idején született keltezetlen március 15-i beszéd.

173 Uo. 83. f.

ben például még személyes jellegű levelezését is megszakította a Magyarországon élő rokonaival.¹⁷⁴

1947 végére tehát a külföldi kapcsolatok teljesen megszakadtak, az egyház címére érkező levelezés és érintkezés teljesen állami felügyelet alatt működött. Annak ellenére azonban, hogy számtalan információ állt az államvédelmi szervek rendelkezésére a közvetlen kapcsolatok megszűnését illetően, Csifó haláláig (1963) a kémtevékenység leleplezése állandó és központi célkitűzésként szerepelt. Mivel pedig nem volt mit beazonosítani, az illetékes szervek az eredmény elmaradását nem a megfigyelés tárgyának nemlétével magyarázták, hanem az informátori munka és hálózat hiányosságai-val.

Ez a belügyiék számára roppant kényelmetlen helyzet egyrészt a rendszer már említett paranoid természetével magyarázható, másrészt pedig azal, hogy az összeesküvés-elméleteket gyártó Izsák Vilmosnak sikerült egy olyan történetet megrajzolni és életben tartani, amely mindvégig fenntartotta és ismételten reaktiválta az államvédelmi hatóságok azon gyanúját, miszerint Csifó és társai gazdasági és politikai jellegű kémtevékenységet folytattak az imperialista országok javára. Az Izsák által sugallt narratíva szerint Csifó és csoportja az 1940-es évek második felétől kezdődőleg folyamatosan adatokkal látta el a nyugati országokat. Az adatgyűjtést személyesen, a teológiai hallgatókon, valamint a bizalmi körükhöz tartozó lelkészeken keresztül gyűjtötték be az ország gazdasági, társadalmi és politikai életéről. A beérkező információkat Csifó összesítette és továbbította Ferencz Józsefnek keresztül az AEÁ-ba.¹⁷⁵

Összegezve: a nem létező, fiktív tevékenység leleplezésének kudarca az államvédelmi szervek körében állandó hiányérzetet, frusztrációt keltett, és még inkább növelte bennük a püspökség belső köreibe való beszivárgási törekvések fokozásának tendenciáját a beszervezettek számának növelésével.

Fentitől eltérően értékelték az államvédelmis szervek munkáját az egyházban, a megfigyelés mértékét és mélységét azonban úgy tűnik, az ötvenes évek első felében az érintetteknek nem sikerült reálisan felmérni és érzékelni. A tisztánlátás momentuma 1959 júliusában következett be, amikor egy pártgyűlés keretében a protestáns egyházak és a PTI vezetőségével közölték a két intézmény tevékenységében tapasztalt hiányosságokat, hibákat. A gyűlésen Lőrinczi és Simén ügyét is tárgyalták, a bűnügyi iratesomók (dosar penal) feldolgozása pedig Csifó szerint megsemmisítő hatással volt a jelen-

174 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 313. f.

175 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 39. f.

levőkre.¹⁷⁶ Ennek okát a következőkkel magyarázta: „A [állambiztonsági] szervek minden mozgásról, minden beszélgetésről tudtak, és rá kellett jönniük, hogy *az egyház és teológia olyan jól megszervezett és tökéletes ellenőrzés alatt állt, hogy három személy nem társaloghatott anélkül, hogy a szervek ne tudtak volna arról egyértelműen, hogy mit, hol és mikor beszéltek* [kiemelés – P. J.]”.¹⁷⁷ Kolozsvár szemszögéből értékelve a megfigyelési tevékenységet kijelenthető tehát, hogy az ötvenes évek végére egy jól képzett, totális lefödöttséggel bíró és maximális határfokon működő informatori hálózatot sikerült kiépíteniük az állami szerveknek a központi egyházvezetés szintjén.

A hűsz esztendő eseményeinek mérlegelése ugyancsak ezt a diagnózist látszik megerősíteni, ezt a kikristályosodó realitást pedig a kiszolgáltatott információk minőségével, tartalmával és az egyházi hierarchiába való beépülés mélységével lehet igazolni. Az események kulcsfiguráinak e tekintetben az Izsák, Kovács, Sebe alkotta triáoszt kell tekintenünk; egyrészt, mert olyan információkat szivárogtattak ki, melyek segítségével a rendszer által renitenskedőknek minősített személyeket sikerült kizárni az egyházvezetés körforgásából; másrészt, mert rajtuk keresztül az állami szerveknek sikerült az egyházvezetés olyan kulcspozícióiba beépülniük (Protestáns Teológiai Intézet titkársága, főjegyzőség, kolozsvári lelkészi állás, püspöki titkárság), ahonnan az egyházi élet teljes mértékben ellenőrizhetővé és irányíthatóvá vált.

A beszerzés területén természetesen beszélhetünk – inkább technikai, módszertani jellegű – kudarcokról, azonban ezek érdemben nem befolyásolták az események alakulását, és csupán ideig-óráig lassíthatták, akadályozhatták a rendszer beépülésének folyamatát.

A problémakezelés módszerei

Az egyházvezetés szintjén mutakozó – fentiekben ismertetett – problémák kezelésére az állami hatóságok háromféle módon válaszoltak: az elleneségesnek talált elemek beépítése, letartóztatása, nem utolsósorban a félelem légkörének megteremtése előbbi két technika alkalmazásán keresztül. Forrásaink szerint az egyházvezetés állami ellenőrzés alá vonása e három

176 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 311. f.

177 Uo. 311–312. f. „Organele au avut cunoștință de orice mișcare discuția avută al diferitelor persoane și ei trebuiau să dă seamă că *Biserica și Teologia este sub un control atît de bine organizat și perfect, cătrei (sic!) persoane n-au putut să ducă o discuție fără ca organele să nu aibă cunoștință în unanimitate ce s-a vorbit, unde cînd și cum.*” [Kiemelés – P. J.]

tényező együttes hatásának eredményeként valósulhatott meg, közvetlen előfeltétele pedig az előző fejezetben ismertetett behálózási, adatgyűjtési munka volt.

a. Beépítés az informátori hálózatba

Témánk vizsgálatának tapasztalatai szerint a problémakezelés első lépcsőjét, szűrőjét a beépítés technikája képezte. Forrásaink azt mutatják, hogy ezt a módszert – az arányokat tekintve – meglehetősen magas fokú hatékonysággal lehetett működtetni, és lényegében az államszocialista rendszerbe való konfliktusmentes integráció szerepét töltötte be. Az eredményességet természetesen több tényező is befolyásolta: a beszervezést megelőző elemzés, a kompromittáló anyag minősége, valamint a célba vett személy egyénisége.

Ha egy prioritási sorrendet akarunk felállítani e tekintetben, akkor azt mondhatjuk, hogy a beszerzés sikere, avagy sikertelensége elsősorban a célba vett személy lelki alkatától, egyéniségétől, valamint a belügyi szervek által végzett elemzések minőségétől és az azok alapján készített jellemrajzok pontosságától függött.

A beszerzés folyamatában az első lépcsőt az elemzés jelentette, e lépés nélkülözhetetlen fontossága pedig erőteljesen megmutatkozott az egyház tekintetében is. 1953-ban a kolozsvári tartományi Securitate határozott ügynöktoborzó akcióba kezdett a Csifó-csoport legbelsőbb köreiből való behatolás érdekében. Céljukat az Erdő, Kovács, Lőrinczi és Simén alkotta négyfős csoport egyik tagjának a beépítésével kívánták megvalósítani. Ennek megfelelően, 1953. október 22-én a kolozsvári tartományi Securitate mind a négy személyről részletes elemzést készített.¹⁷⁸ Abból, hogy közülük a Kovács beszerzésére tettek javaslatot, arra következtethetünk, hogy a megfelelő személy kiválasztásának kritériumát alapvetően egy negatív és egy pozitív emberi magatartásforma – az egyén mások általi befolyásolhatósága, valamint a joviális magatartásból fakadó népszerűség – határozta meg.¹⁷⁹ E tulajdonságok, adottságok két okból fakadóan voltak lényegbevágóak: a befolyásolhatóság a beszerzés aktusánál volt meghatározó, a kedélyes, jókedvű magatartás pedig a megfigyelés, adatgyűjtés szempontjából bizonyult döntő fontosságúnak.

178 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723 Vol. 2. 43-55. f.

179 Uo. 50-52. f.

A helyes diagnózisra épülő elemzés következő lépését a megfelelő kompromittáló anyag megszerzése és a szembesítés jelentette, a legmeghatározóbb tényezőt azonban a megcélzott személy habitusa képezte.

Roppant élesen és világosan rajzolódik ki mindez például Kovács és Simén esetében. Kovács, miután átesett a fentiekben vázolt folyamatokon, 1958-ban viszonylag könnyen megtört, és levált a hatalom szempontjából ellenségesnek nyilvánított csoportról. Vele ellentétben, az 1954. április 20-ig¹⁸⁰ beszervezni óhajtott Simén 1955-ben elutasította az állambiztonsági szervek együttműködési ajánlatát.¹⁸¹

A beszervezéssel való semlegesítés és kikapcsolás tehát összetett tényezők függvénye volt, megfelelően előkészítve azonban meglehetősen magas hatásokkal lehetett alkalmazni és érvényesíteni. Bár pontos információink nincsenek, de a rendelkezésünkre álló szórványos adatokból arra következtethetünk, hogy a Kovácséhoz hasonló módszert alkalmaztak Sebe beépítése során.

Úgy tűnik, hogy ennek az integrációs módszernek az alkalmazása bizonyos fokig az egyházi hierarchiában elfoglalt pozíciótól és szocializációtól is függött. Tudomásunk van ugyanis arról, hogy egy alkalommal Kiss személye is szóba került.¹⁸² Abból azonban, hogy ez a terv torzóban maradt, arra következtethetünk, hogy maguk az állami szervek is belátták, hogy egy ilyen jellegű akció a püspöki tisztség és püspök szocializációs háttere miatt teljesen lehetetlen vállalkozás. Az ő esetében tehát az ellenőrzés és befolyásolás módszeréhez kellett folyamodni.

b. Letartóztatás

A problémakezelés második lépcsőjét, és egyben a legradikálisabb és leghatékonyabb módszerét a letartóztatások jelentették. Ez az intézkedés tulajdonképpen azokat a személyeket sújtotta, akik nem akadtak fenn az első szűrőn, és a rendszer szemszögéből már komoly veszélyt jelentettek.

Az állambiztonsági szervek az egyházvezetés (Csifó csoport) szintjén ezt a technikát három személlyel szemben érvényesítették (Erdő, Lőrinczi, Simén), alkalmazását pedig az 56-os magyarországi forradalom miatt hivatalosan felerősített magyarellenesség és a rendszer által gerjesztett félelemérzet indukálta.

180 ACNSAS, Fond informativ privind Csifó Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 66. f.

181 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifó Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 2. 518. f.

182 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729 Vol. 1. 176. f.

Ez utóbbi kijelentés – a túlreagálás tényezője – elsősorban Erdőre érvényes, Csifó szerint ugyanis Erdő mindent megtett, hogy teljesítse a tőle megkövetelt feladatokat. Mint mondta, lehet, hogy a versekkel nem volt eléggé elővigyázatos, ellenben az ő esete világosan mutatja, hogy hiába teljesít az ember mindent, még akarata, meggyőződése ellenére is, mert a legkisebb elkövetett tévedésért is letartóztatják. A rendszer nem értékeli az egyén „munkáját” – vonta le a következtetést –, hanem arra vár, hogy az hibázzon, és hogy rá tehesse a kezét.¹⁸³

Az egyéni magatartásforma, az elvek nyílt felvállalása – akárcsak a beépítések esetében – itt is fontos szerepet játszott, és tulajdonképpen a rehabilitáció, az előremenekülés lehetőségétől való tudatos elzárkózást jelentette. Ilyen magatartást tapasztalhatunk Siménnél, aki a már említett 1959-es júliusi gyűlésen, Bende kérdésére, hogy megváltoztatta-e ellenérzéseit a Szovjetunióval szemben, nemlegesen válaszolt. Ez a fajta „irracionális” állásfoglalás az ülésen jelenlevők körében teljesen egyedüli volt. A gyűlésen részt vevő Csifó számára szintén érthetetlen volt ez a magatartás, mert szerinte Siménnek látnia kellett volna a gyűlés menetéből és az önkritikát gyakorlókból (pl. Erdő¹⁸⁴), hogy állásfoglalása veszélyes következményekkel fog végződni. Úgy vélte, hogy Simén szándékosan vállalta ezt az utat, mivel tudnia kellett arról, hogy Bende kérdése célzatosan és jó szándékkal hangzott el irányában. Bende szerinte helyesen cselekedett, amikor feltette a kérdést, ugyanis mindenki tudott a Szovjetunióval szembeni ellenérzéseiről, egy pozitív válasszal azonban lehetősége nyílt volna arra, hogy a nyilvánosság előtt tisztázza magát, és így kedvezően zárja le számára az ügyet.¹⁸⁵ Ő azonban egész idő alatt őszinte maradt, nem tett engedményeket a rendszernek, kitartva korábbi meggyőződései, nézetei mellett.¹⁸⁶

A letartóztatás módszere kettős, közvetett és közvetlen úton fejtette ki hatását. Először is rögtön kikapcsolta a rendszerre nézve veszélyes személyeket, de egyúttal olyan erőteljes üzenetet fogalmazott meg az egyházvezetés irányában, amely azt a közvetett problémakezelés szereplőjévé léptette elő. Erre lehet következtetni Csifó reflexiójából, aki úgy értékelte, hogy ő és

183 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 319. f.

184 Uo. 319. f. Csifó szerint a gyűlésen Erdő igyekezett az új körülményekhez igazodni, és a megfogalmazott elvárásoknak eleget tenni.

185 Uo. 317–318. f.

186 Uo. 319. f. „Simen Danila a fost în tot timpul sincer, n-a făcut concesiiile regimului, a rămas pe atitudine poziția sa din trecut...” [„Simén Dániel egész idő alatt őszinte maradt, nem tett engedményeket a rendszer irányában, megőrizte múltbeli magatartását...”]

Kiss is tévedtek, mert, bár tudtak Simén gyűlésben tanúsított magatartásáról, mégsem ragadták magukhoz a kezdeményezést, hanem „ad acta”-ra helyezték az ügyet, és bevárták az állami hatóságok lépését. Szerinte Kissnek fegyelmivel el kellett volna távolítani Simént, és így ezzel utóbbi is megmenekülhetett volna, ugyanakkor a teológia intézete sem került volna kompromittálható helyzetbe. Helytelenítette az egyházvezetés kényes ügyeket, hiányokat elhallgató taktikáját, mivel szerinte a megoldatlan problémák csupán az egyház helyzetét nehezítik meg. Nem szabad tehát ölbe tett kézzel ülni – vonta le a következtetést –, hanem meg kell előzni azt, hogy az állami hatóságok oldják meg az egyház berkeiben felmerülő problémás helyzeteket. Hasonlóképpen vélekedett Bende is, aki szerint a püspököknek sokkal aktívabbnak kell lennie a problémakezelés tekintetében.¹⁸⁷

c. Megfélemlítés

A megfélemlítés módszere egyfajta automatizmus alapján működött, és tulajdonképpen az állami hatóságok különböző nyomásgyakorlási intézkedéseinek következményeként fejtette ki hatását. A módszer hatékonyságát – különösképpen a letartóztatás-hullámot követően – jelzi egyébként, hogy az egyházvezetés tagjainak körében kivétel nélkül kitapintható és nyomon követhető a jelenség megléte.

Az egyik legmarkánsabb megnyilvánulási formája ennek a lelkiállapotnak Csifónál érhető tetten. Az 1959. szeptember 26-án és október 2-án „Kelenen Gavril” informátorral folytatott beszélgetések során Csifó egyházi tevékenységét elemezve egyértelműen arról vallott, hogy minden lépését az állami szervekkel szembeni konfliktuskerülés motiválta. Mint mondta, ennek érdekében 1947 után mindenféle személyes jellegű kapcsolatot megszakított külfölddel, sőt elővigyázatosságból még a magyarországi rokonaival sem levelezett.¹⁸⁸

A gyanúsíthatóság elkerülése érdekében ezt a stratégiát a Kolozsvárra látogató külföldi vendégekkel szemben is igyekezett érvényesíteni, azaz érintkezéseit a lehetőségek szerint minimálisra csökkenteni vagy éppenséggel teljességgel kizárni. 1956 szeptemberében a kultuszminisztérium tudtával Kolozsvárra érkező unitárius vallású amerikai követ jelenlétében például szándékosan került az olyan helyzeteket, amelyek alkalmat szolgáltathattak volna arra, hogy négy szemközt maradjon amerikai vendégével.¹⁸⁹

187 Uo. 318. f.

188 Uo. 313. f.

189 Uo.

Cselekedeteinek tudatosságát jelzi, hogy a két év múlva visszatérő konzult nem volt hajlandó saját lakásán elszállásolni két okból kifolyólag. Először is, hogy elkerülje a kompromittálhatóság kockázatát, másodsorban pedig feltűnt, hogy az egyik kollégája (Rázmány vagy Ürmösy), aki a konzul elszállásolására javaslatot tett, tudott utóbbinak az érkezéséről, azaz megsejtette, hogy így akarnak ellene csapdát felállítani.¹⁹⁰

Hasonlóan tartózkodó magatartást tanúsított az IARF holland főtítkárával szemben is: tolmácsi minőségben igyekezett kerülni bármiféle gyanús beszélgetést, ami bajt okozhatott volna személyének. Az állami szervek általi követés tudata már-már paranoid feltételezésekre is elragadtatta Csifót, aki számára már az is gyanús volt, hogy a főtitkár akadálymentesen kapott útlevelet, hogy hívatlanul érkezett Kolozsvárra, és az állami szervek ellenőrzése nélkül lépett kapcsolatba az egyházzal.¹⁹¹

A letartóztatástól félve Csifó önkéntesen vállalt „némaságot” erőltetett magára: tudva, hogy figyelik, vallomása szerint soha sem bocsátkozott senki előtt politikai kommentárokba, avagy nézeteinek kifejtésébe. Nem kommentálta a magyarországi 1956-os eseményeket sem, azt állítván – egyébként helyesen –, hogy annak súlyos következményei lesznek az egyházra nézve. Az esetleges kellemetlenségek elkerülése végett sokszor lelkiismerete meggyőződésének ellenére is eleget tett a különféle felkéréseknek, megkereséseknek. Óvatosságának és félelemérzetének igen árulkodó jele, hogy a gyanú lehetőségének minimalizálása érdekében rádiót sem tartott otthonában, úgy gondolta, hogy tökéletes angol nyelvtudása miatt az ugyancsak kockázati tényezőt jelenthet számára.¹⁹²

A rendszer működési mechanizmusának kiszámíthatatlanságából eredő skizofrén állapotok, az egyre fokozódó nyomásgyakorláson túl, még hangsúlyozottabbá tették a kétségbeesés, rettegés érzetét. Erről a jelenségről ugyancsak Csifó tett említést: bár munkájában a rendszert próbálta szolgálni – vallotta informátorának –, mégis fennáll a lehetősége annak, hogy bárkikor letartóztatják.¹⁹³

190 Uo.

191 Uo. 314. f.

192 Uo. 315. f.

193 Uo. 315. f. „... e o situație foarte timpită..., fiindcă ar trece mai ușor prin pușcărie, dacă ar avea măcar satisfacție sufletească că a făcut sau a intenționat să facă ceva, însă el a căutat să servească pe regimul și totuși acuma este pus în fața posibilității că poate fi ridicat în orice moment.”; [„... nagyon ostoba helyzet..., mert könnyebben menne börtönbe, ha meg lenne az a lelki elégtétele, hogy elkövetett, vagy elkövetni

d. Befolyásolás és elszigetelés

A köztes megoldást képező befolyásolás és elszigetelés módszerét első sorban a püspök személyére alkalmazták, mivelhogy beszerzése feltehetően a belügyi szervek számára is túlzó próbálkozásnak tűnhetett. Másfelől Kiss magatartásában, egyházkormányzatában nem mutatkoztak olyan mértékű „deviáns” lépések, amelyek a hatóságok oldaláról radikálisabb fellépést tettek volna indokolttá.

Az egyéni adatgyűjtési iratcsomó megnyitása után hat ügynök („Adalbert”, „Alexa”, „Grigorescu”, „Petrisor”, „Bob Gabriel”, „Iordaky”)¹⁹⁴ által megfigyelt püspök befolyásolásának és elszigetelésének gyakorlatba ültetése a Kiss bizalmasai közé tartozó Kovács és Sebe feladata volt. 1962. augusztus 15-én a kolozsvári tartományi Securitate adatgyűjtési tervében („plan de masuri informativa”) a következő szereposztást találjuk: Kovács egyik elsődleges megbízatása a püspök által kibocsátott köriratok tartalma felőli tájékoztatás volt preventív jelleggel, az esetleges téves, rendszerellenes rendelkezések kiküldésének megakadályozása érdekében. Az ő feladatai közé tartozott továbbá a püspök által végzett szertartások számának csökkentése, tevékenységének, megnyilatkozásainak pozitív irányban való terelése, valamint a püspök és lelkészei közti kapcsolattartás minimalizálása, tevékenységi körének korlátozása, a lelkészi értekezleteken való részvétel akadályoztatásával. Az ürügyet ezeknek a célkitűzéseknek a végrehajtásához a püspök előrehaladott korára és egészségi állapotának óvására való hivatkozás szolgálta.¹⁹⁵

Zárójelben megjegyzendő, hogy a püspök biztonsági okokból való háttérbe szorítását ezzel párhuzamosan a rendszer akarata szerint történő természetes vezetőcsere előkészítése is motiválta. Az állami szervek ugyanis azzal számoltak, hogy a püspöki jogosítványok Kovács általi gyakorlása – főjegyzői minőségben – előbbi rovására, népszerűségének növelését fogja eredményezni, ez pedig kvázi előkészíti a terepet annak akadálymentes megválasztásához.¹⁹⁶

szándékozott valamit, ő azonban igyekezett szolgálni a rendszert, és most abban a helyzetben van, hogy bármelyik pillanatban elvihetik.”]

194 Kovács Lajos, Sebe Ferenc, ifj. Kauntz József, Szabó Árpád, Ferenczi Emma.

195 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 22. f.

196 Uo. „Întrucît agentul »Adalbert« are șanse de a deveni episcop în locul lui Kiss Alexa, în cadrul colaborării vom urmări să-l educăm în spre a-și câștiga încrederea deplină a clerului din episcopia unitariană, precum și a laicilor mai activi, astfel ca la momentul oportun să nu întîmpinăm greutăți în promovarea lui ca episcop.”

Sebe feladatát esperesi minősége határozta meg.¹⁹⁷ Ennek megfelelően egyik megbízatása a püspöknek az esperesekkel és az alárendeltségébe tartozó lelkészekkel történő kommunikációjának megfigyeléséről szólt. Másfelől utasítást kapott arra, hogy olyan időpontokban hívja össze a lelkészi értekezleteket egyházkörében, amikor a püspök nem tartózkodik Kolozsváron, vagy pedig más körülmények (például betegség) akadályozzák meg abban, hogy jelen legyen ezeken a fórumokon. E rendelkezés mögött természetesen a püspök lelkészek feletti befolyásának csökkentése állt.¹⁹⁸ Hasonló szándékot rejt magában az állami szerveknek az a rendelkezése is, amely arra utasította Sebét, hogy a püspök látogatását valamely egyházközségbe ne jelentse be előre, ezzel ugyanis elejét vehetik annak, hogy személye a rendszerre nézve kedvezőtlen hangulatot teremtsen a hívek körében.¹⁹⁹

[„Mivel »Adalbert« ügynöknek esélye van arra, hogy Kiss Elek helyében püspök legyen, az együttműködés keretében igyekszünk úgy irányítani, hogy elnyerje az unitárius püspökség lelkészeinek, továbbá aktívabb híveinek teljes bizalmát, hogy aztán a megfelelő pillanatban nem ütközzünk akadályba püspökké való előléptetésekor.”]

197 1962–1963 között a kolozs-tordai egyházkör esperese.

198 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 23. f. „Agentul va fi dirijat ca ședințele cu preoții din protopopiatul condus de el să fie programate în așa fel ca acestea să coincidă cu lipsa episcopului din localitate sau starea sănătății nesatisfăcătoare, astfel ca acestea să se desfășoare în lipsa lui, pentru ca, pe de o parte să scoatem clerul de sub influența sa, iar pe de altă parte de a-l influența pozitiv.” [„Az ügynök úgy lesz irányítva, hogy a lelkészi értekezletek az általa vezetett esperességben oly módon legyenek előrejegezve, hogy azok a püspök távollétében vagy elégtelen egészségi állapotával essenek egybe, hogy azok jelenléte nélkül folyjanak le, egyrészt, hogy kivonjuk a papságot a befolyása alól, másfelől pedig hogy pozitívan befolyásoljuk azt.”]; Az 1963. december 27-én keltezett kolozsvári tartományi Securitate megfigyelési tervezetében ez a kitétel ismételtelen szerepel: „De asemenea acești agenți vor fi instruiți în sensul ca treptat să scoată clerul de sub influența episcopului. În acest scop sub diverse pretexte plauzibile (stabilite în prealabil și de comun acord) să-l determine să nu se deplaseze la ședințele de îndrumare a clerului din protopopiate, la instalarea și înmormintarea unor preoți, precum și în alte ocazii, deoarece numai simpla sa prezență, atrage cu sine stări de spirit nefavorabile din partea unor elemente.” [„Ezek az ügynökök utasítva lesznek arra is, hogy fokozatosan vonják ki a papságot a püspök befolyása alól. Ebből a célból, különböző elfogadható ürüggyel (előzetesen és közös megállapodás alapján), győzzék meg, hogy ne menjen el az esperességekben tartott lelkészi értekezletekre, lelkészek beiktatójára vagy temetésére, sem egyéb alkalmakra, mert egyszerű jelenléte egyes elemekben kedvezőtlen lelkiállapotot idéz elő.”] Uo. 46. f.

199 Uo. 23. f.

Az állami hatóságok bevonása az elszigetelési akcióba szintén a stratégia részét képezte, végrehajtásával pedig a Vallásügyi Osztályt²⁰⁰ bízták meg. Tervük szerint utóbbinak olyan esetekben kellett elfogadható ürügyekkel közbelépnie és a püspököt visszatartania, amikor az különféle egyházi rendezvényeken kívánt részt venni.²⁰¹ Az állami szféra bevonására a befolyásolás területén is történtek próbálkozások. Ennek a kivitelezésére egy magyarul beszélő állami tisztviselőt jelöltek ki, aki a folyamatos kapcsolattartás segítségével alkalmas arra, hogy a püspököt jó irányban terelje, és az állam érdekeinek szolgálatába állítsa.²⁰²

Az egyházfő rokonszenvének elnyerése végett felmerült a börtönbüntetésük letöltéséhez közeledő lelkészek előrehozott szabadon bocsátása is.²⁰³ Úgy vélték, hogy e taktikai lépéssel sikerül megtalálni a püspök és állam közti együttműködés kulcsát: „Mivel az érintett lelkészeknek még keveset kell ülni a börtönben, idő előtti szabadon bocsátásuk, illetve a fent nevezettel való kapcsolatfelvétel, a megoldás kulcsát fogja jelenteni az államunk biztonsága érdekében folytatott tevékenységbe való bevonáshoz és felhasználáshoz.”²⁰⁴

Az elszigetelés technikáját a püspök mellett még két személlyel (Lőrinczi, Simén) szemben érvényesítették az egyházvezetés szintjén. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az érintettek számára az állami szervek elzárták

200 A Minisztertanács az 1957. március 21-i 435-ös számú határozatával állította fel a Minisztertanács alárendeltségébe tartozó Vallásügyi Osztályt. Élén egy főtitkár állt, aki tartományi megbízottjain keresztül érintkezett az egyházakkal. Utóbbiak állandó jellegű szereplőivé váltak az unitárius egyházi életnek. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a Vallásügyi Osztály képviselőinek tudomása és jóváhagyása nélkül a kolozsvári unitárius egyházvezetés – az adminisztrációs kérdésekkel kezdődőleg el egészen a nemzetközi érintkezésekig, egyházi törvényhozásig – egyetlen lépést sem tett.

201 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 23. f.; Uo. 46. f. „În idea celor de mai sus, respectiv scoaterea de sub influența episcopului a clericilor și enoriașilor, precum și pentru limitarea numărului și durata deplasărilor acestuia se va solicita și sprijinul organelor regionale ale Departamentului cultelor (sic!).” [„A fentiek szellemében, illetve a lelkészeknek és híveknek a püspök befolyása alóli kivonása, valamint utazásai számának és idejének csökkentése végett a tartományi Vallásügyi Osztály segítsége is igénybe lesz véve.”]

202 Uo. 26. f.

203 Uo.

204 Uo. „Întrucît preoții în cauză mai au puțin de stat în detenție, punerea lor în libertate înainte de termen și respectiv după contactarea sus-numitului (sic!), va constitui cheia rezultatelor noastre în atragerea lui și în ultima instanță în utilizarea sa în interesele securității statului nostru.”

az egyház központi apparátusába való visszakerülés útját. Lehetővé tették ugyan, hogy az egyház berkeiben dolgozhassanak, a már-már megszűnés stádiumában leledző egyházközségekben való kinevezésük azonban az érdembeli egyházi munka végzésének a lehetőségétől megfosztva, teljesen a perifériára sodorta nevezettek. Az elszigetelésben jelentős szerepet játszott ugyanakkor az egyházvezetés és a lelkészek tartózkodó magatartása is, akik közül sokan nem merték vállalni sem a baráti, sem a kollegiális kapcsolatot az elítéltekkel.²⁰⁵

A problémakezelés fázisai, áttörési pontok

Említettük, hogy az egyházvezetés és a kommunista állam viszonyát az utóbbi ideológiai nézetei, valamint politikai, társadalmi és nemzetépítési céljai határozták meg. Ahhoz azonban, hogy törekvéseit megvalósíthassa, a korábbi társadalmi és politikai struktúrák megsemmisítésére vagy átformálására volt szükség. Mivel az egyházak totális megsemmisítése elérhetetlen célnak bizonyult, a szocialista államberendezkedés az átformálás módszerével kívánta az egyházat a társadalmi átalakítás terepévé tenni. Az átformálás természetesen nem volt konfliktusoktól mentes, mivel a két fél különböző értékrend (ideológiai, kulturális) szerint szerveződött. Az eltérő töltetű (támadó–védekező) konfrontáció tehát elkerülhetetlen volt, a tétet pedig az állam részére az egyháznak a szocialista rendszerbe való integrációja képezte.

Az általunk vizsgált időszakban a rendszer részéről indított törekvés két nagyobb történés köré csoportosítható: a kolozsvári lelkészi állás betöltése, valamint az 1956-os forradalmi események egyházon belüli reflexiója. Mielőtt azonban e folyamat menetrendjének és eseményeinek az ismertetésébe bocsátkoznánk, rögtön az elején szükséges leszögeznünk: ismerve az erőviszonyokat, az unitárius egyház soha nem vállalt a katolikushoz hasonló nyílt konfrontációt a kommunista párttal szemben, és ellenállás nélkül fogadta el annak közjogi integrációját; a hatalom részéről érkező nyomást a kolozsvári unitárius vezetés más területeken és formában kívánta ellensúlyozni.

Az egyház szorosabb értelemben vett betagozásának és ellenőrzés alá vevésének első kísérlete a kolozsvári lelkészi állás betöltéséhez kapcsolható.

205 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 9. 25. f. Erdő például arra figyelmeztette Sebet, vigyázzon, mert Lőrinczi bajba sodorhatja, Szindi lelkésznek való kinevezésekor Sebe, Kovács, Szathmáry visszatartotta Kisst, hogy részt vegyen az ünnepségen, veszélyesnek ítélve meg jelenlétét egy bebörtönzött pap beiktatóján.

Adataink szerint az állami hatóságok ezt a feladatot a Magyar Népi Szövetség és az egyházból – különböző okok miatt – a rendszer oldalára állt személyek által kívánta megvalósítani, vagyis Bukarest közvetve, a helyi erők bevetésével igyekezett eredményeket elérni az egyház behálózásának műveletében.

Izsák beszerzése kapcsán már utaltunk arra, hogy a konfliktus kirobbanásának ürügyét az üresedésben lévő kolozsvári lelkészi állás szolgáltatta, miután 1947 őszén a Kelemen Imrével szemben megválasztott Vörös István kinevezését a püspök megtagadta.²⁰⁶ Egyik forrásunk szerint utóbbi döntését Vörös lelkészi tapasztalatának hiányával indokolta,²⁰⁷ sokkal elfogadhatóbb azonban a Securitate Vezérigazgatóságának a Vallásügyi Minisztériumhoz intézett átiratban található érve, miszerint az elutasítás okát Vörös Román Munkáspártbeli tagságában kell keresni.²⁰⁸

E magyarázat megalapozottságát látszanak megerősíteni egyébként a következő esztendőben megismételt lelkészválasztás fejleményei. Az 1948-ban kiírt pályázatot Késmárki Miklós és Kelemen Imre ellenében megnyerő Izsáktól ugyanis a püspök szintén megtagadta a kinevezést, és élve az egyházi törvénykezésben biztosított jogával²⁰⁹ a választásokon alulmaradó Kelemennel töltötte be a kolozsvári egyházközség lelkészi állását.²¹⁰ Döntésének mozzatórugói forrásaink szerint a Vöröséhez hasonló indokokra vezethetőek vissza. Kiss a kinevezést sürgető Izsák szemére hányta, hogy az túlságosan elkötelezettje az államnak, párttag és marxista, nem egyházi, hanem idegen érdekeket szolgál.²¹¹ Ugyanakkor a választás legitimitását is megkérdőjelezte. Mint mondta, megválasztását az MNSz-nek köszönheti, amely azon indíttatásból támogatta személyét, hogy saját embere legyen az egyházban.²¹²

206 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 11270. Vol. 2. 184. f.

207 Uo. 202. f.

208 Uo. 186. f.

209 Az egyházi törvények értelmében a lelkészi állás elfoglalása csak püspöki engedéllyel lehetséges. A korabeli szabályok a megválasztás esetében is lehetővé tették azt, hogy a püspöké legyen a végső döntés a lelkészi állások elfoglalása tekintetében.

210 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 11270. Vol. 2. 184. f.

211 Uo. 184, 186, 205, 207. f.

212 Uo. 207. f. „Episcopul Kis Elek ia (sic) mai spus că voturile obținute de el au fost efectuate cu ajutorul U. P. U.-ului, care la (sic!) sprijinit pentru a avea omul lor la biserica unitariană.” [„Kiss Elek püspök még azt mondta, hogy szavazatait az MNSz

A püspök diagnózisa utóbbival kapcsolatban teljesen megalapozottnak és elfogadhatónak tűnik. A lelkészválasztás ügyének kezelése, nyilvánosság elé vitele, valamint az állami szerveknek a háttérből való beavatkozása mind arra utalnak, hogy Izsák beépülése az egyház belsőbb, befolyásosabb pozíciójába elemi érdekként fogalmazódott meg a rendszer működtetői számára.

Az állami hatóságok akaratuk érvényesítése érdekében egyszerre több szintéren is ténykedtek az egyház ellen indított offenzívájukban.

Először is, a megfélemlítés módszeréhez folyamodva, kompromittáló anyagok segítségével sikerült visszalépésre kényszeríteni Kelement,²¹³ akinek visszaemlékezése szerint a belügyi szervek félreérthetetlenül közölték vele azt a forгатókönyvet, amelyet számára arra az eshetőségre készítettek elő, ha kitart a püspök döntése mellett, és vállalja a kinevezést: *„Ekkor lépett be a dologba az, ami aztán az én döntésemet magával hozta. És ez az, hogy a hatóság beleszólt a dologba. (Kiemelés – P. J.) Kaptam egy nevemre szóló meghívást az egyik helyre, amit nem lehetett elutasítani, oda el kellett menni. Ott aztán, hogy kik és mik, egy szobában felváltva, most az egyik, majd a másik elbeszélgetett velem, kikérdezett, s a kolozsvári kinevezéssel kapcsolatban és az én jövőmmel kapcsolatban sok mindent elmondtak, kilátásba helyeztek. Szinte jóindulatúlag figyelmeztettek arra, hogy vonuljak vissza, ne tegyem ki magamat támadásoknak, s annak, hogy Szamosújvárra kerüljek. Bírálták a püspököt, az ő intézkedését. Mintegy két óráig tartott ez a dolog, s én, aki nemrég kerültem ki e négyhetes vizsgálati fogságból, láttam, tudtam, hogy mire megy a dolog, s igen érzékenyen érintett az egész. Már akkor ott felvettem magamban a kérdést, hogy hát ez kell nekem. Ott hagyjam az én szép oklándi parochiámat és jöjjenek ide ebbe a tűzfészekbe, és*

segítségével szerezte meg, amely azért támogatta, hogy saját embere legyen az unitárius egyháznál.”]

- 213 A Brassói Tartományi Securitate Igazgatósága 1949. márc. 15-én a következő jegyzéket küldte Kelemenről a kolozsváriak február 26-i megkeresése után: 1940-ig az Országos Magyar Pártnak, 1940-től pedig az Erdélyi Magyar Pártnak volt a tagja. Vétkes az oklándi ortodox templombontásért, mert papi minőségben nem ellenezte azt, és javasolta, hogy helyébe kultúrotthont építsenek. A községben levente-parancsnok volt, tehát sovén érzelmű volt és ezt terjesztette az ifjúság körében is. Augusztus 23-a után beiratkozott az MNSz-be, de csak kényszeredetten, utasításra cselekedett. Angolbarát, tanulmányait Angliában végezte, felesége 1936–1938 közt szintén Angliában volt. 1948. ápr. 8-án letartóztatták rendszerellenes megnyilvánulásokért. Olyan ünnepi beszédet tartott, hogy hatására Vargyason 16 fiatal horthysta sovén énekeket dalolt. A falu kórusában a magyar nacionalista szellemet éltette, ezért abból kitiltották. Polgári elemekkel tart fent kapcsolatot. ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 011270. Vol. 2. 195. f.

innen majd a börtönbe? Ez oktalanság lenne.”²¹⁴ Kelemen tehát sikerült kikapcsolni a játszából, és miként ő is említi, döntésének középpontjában a bebörtönzés lehetőségének felvillantása állt.

A fentiekkel párhuzamosan, a második arcvonalat az egyházhoz különböző okokból és minőségben kötődő rendszerhű emberek nyitották meg, a kezdeményezés külső impulzusra érkező voltát pedig több tényező is alátámasztja. Mindenekelőtt az akcióban részt vevő szereplők személye, akiknek többsége kívülről érkezte – a korszak politikai előnyeit kihasználva – próbálta magát pozicionálni (Izsák, Vörös) az egyházban, és semmiféle közvetlen kapcsolatban nem állt a központi egyházvezetéssel.

Ezt a helyzetet látszik tükrözni a lelkészválasztás apropóján 1948. szeptember 19-én rendezett közgyűlés, melynek két vezéralakja Vörös István és Székely Gyula voltak,²¹⁵ azaz a püspök intézkedése ellen tiltakozó gyűlést nagy valószínűség szerint nem a hívek, hanem a szóban forgó személyek kezdeményezésére hívták össze. Külső – politikai – beavatkozást sugall az 1949. január 27-én tartott megbeszélés is, amelyet az MNSz Kolozs megyei szervezetének kezdeményezésére Bende Béla unitárius teológiai tanár (MNSz százas intézőbizottsági tag) elnöklete alatt hívtak össze egyházi és egyházhoz kapcsolódó MNSz tagokból: Nagy Miklós (volt megyei ügyvezető alelnök), Székely Gyula (a *Világosság* szerkesztője), Szathmáry János (egyházi jogtanácsos), Marton Sámuel (a kolozsvári egyházközség gondnoka, tanár), Vörös István, Izsák Vilmos. Bende a gyűlés összehívását az egyház demokratizálásával, az egészséges belső légkör megteremtésével indokolta,²¹⁶ vagyis a lelkészválasztás ügye mellett az egyház demokratikus átalakításának a kérdése is terítékre került. Ez utóbbi törekvés gyakorlatba ültetésének szándéka a jelenlevők döntésében konkrétan is megmutatkozott, az Izsák támogatását kimondó határozat ugyanis egy kéthetente egyházi ügyekben tanácskozó grémium összehívásáról is döntött.²¹⁷ Explicitebb formában mutatkozott meg a rendszer jelenléte az 1949. február 21-i találkozón, ahol a megbeszéléseken Takács Lajos kisebbségi miniszter jelenlétében Izsák támogatásán kívül a PTI unitárius karára történt kinevezésekről is szót ejtettek.²¹⁸ – vagyis a lelkészválasztás ügye több volt, mint egyszerű

214 Kelemen Imre: *IV-ik Imre. Önéletrajz.* (A kézirat Konrád Tünde – Marosvásárhely – tulajdonában található.) 238.

215 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 11270. Vol. 2. 187. f.

216 Uo. 209. f.

217 Uo.

218 Uo. 212. f.

jogsérelem, a kérdésbe az állam egyházzal szembeni érdekeinek érvényesítése is „belesűrűsödött”.

A sajtónyilvánosság bevonása – a helyi erők (MNSz, közvetetten a tartományi Securitate) beavatkozása mellett – szintén azt látszik alátámasztani, hogy a lelkészválasztás körül kialakuló bonyodalmaknak erős politikai vetülete is volt. Szeptember 21-i számában a *Világosság* tudósított a 19-én tartott, a püspök döntését kifogásoló közgyűlésről, következtetése azonban túlmutatott azon, és tulajdonképpen az egyházon belüli átalakítások szükségességére fókuszált, annak gyakorlatba ültetését sürgette: „Maga az érdekes unitárius gyűlés lényegében önmaga helyett beszélt. Mindenesetre bizonyossága annak, hogy egyházaink belső törvénykezésében számtalan olyan intézkedés akad, amely egyáltalán nem egyeztethető össze demokratikus alkotmányunkkal, a haladás szellemével, sem pedig az új kultusztörvénnyel. Egyházainknak, hogy a nép egyházai lehessenek, nem elegendő erre vonatkozóan kijelentésekkel megelégedniük, hanem sürgősen fel kell számolni minden népellenes maradványt, s törvényeiket, szervezeti szabályzataikat, amint azt az új kultusztörvény megkívánja – a legrövidebb időn belül korszerűsíteniük kell.”²¹⁹ Vélhetően a nyomásgyakorlás szándékával október 21-én újabb cikk jelent meg a *Világosságban*. A *Rendezzék a kolozsvári unitárius lelkészkérdést!* című írás azonban ismételten az egyház demokratizálásának fontosságára hivatkozott,²²⁰ ami arra utal, hogy ezzel a jelszóval kívánták megindokolni és egyben legitimálni a rendszernek az egyház „bekebelezésére” törekvő akcióját.

Az integrációs szándékkal meginduló külső beavatkozás bizonyítékai az állami szervek szintjén is tetten érhetők: a kolozsvári tartományi Securitate igazgatósága például 1948. szeptember 10-zel kezdődőleg az ügy lezárásáig folyamatosan nyomon követte az eseményeket, és tájékoztatta a bukaresti vezérigazgatóságot, továbbá Kelemen kompromittálásának ügyében a brasói tartományi Securitate igazgatóságához fordult segítségért.²²¹ A bukaresti vezérigazgatóság szintén foglalkozott a kérdéssel: 25-én utasította a kolozsváriakat, hogy vegyék fel a kapcsolatot az érintettekkel és támogassák

219 *Világosság*, 1948. szeptember 21. 218. sz.

220 *Világosság*, 1948. október 21. 244. sz. „Egész városunk élénken figyeli a fejleményeket és követeli az ügy sürgős rendezését, annál is inkább, mert a demokrácia elveinek érvényesülnie kell az egyházakban is, amint ezt Takács Lajos dr. miniszter hangoztatta vasárnapi beszédében.”

221 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România. D. 11270. Vol. 2. 195. f.

Izsákot,²²² az ügy megoldása érdekében pedig a vallásügyi minisztériumtól kért útbaigazítást.²²³

A kolozsvári lelkészi állás körül kibontakozó konfliktus végkifejletének felületes olvasata azt a látszatot kelti, hogy a két fél közt egyfajta kompromisszumos megegyezés jött létre. Ez a kép azonban némileg csalóka, mert Kissnek ugyan sikerült megíúsítani, hogy Izsák elfoglalja a kolozsvári egyházközség lelkészi állását, azonban mégsem tudta maradéktalanul érvényesíteni eredeti tervét, hogy a most alulmaradt, az állam által támogatott lelkész véglegesen kikerüljön az egyházi élet vérkeringéséből.

Sokkal inkább elfogadható tehát az a változat, miszerint végső soron mégiscsak az Izsák és az őt támogató tábor akarata érvényesült. Mi több, úgy tűnik, hogy ő volt az, aki az eredeti, nyíltabb konfrontációs taktikától elkanyarodva megoldással szolgált a kialakult problémára. A már említett 1949. január 27-i gyűlésen ugyanis azzal a kívánsággal fordult a jelenlévők-höz, hogy a nyugdíjazási korhatárt elérő Ürmösi József püspöki titkár helyébe őt nevezzék ki utódnak. Kérésében azzal érvelt, hogy megválasztásában őszig nem fog érdemi előrelépés történni, továbbá titkárrá való kinevezése lehetőséget teremt arra, hogy az egyház belső életébe betekintsén.²²⁴

Az eredeti forgatókönyv elvetésében tehát lehet, hogy nem is annyira a püspök ellenállása, hanem inkább Izsáknak a – némileg módosított – megoldási javaslata jutott érvényre: 1949 februárjában, ha nem is Ürmösi József helyébe, de a Vallásügyi Minisztérium a PTI unitárius karának titkári állásába nevezte ki.

Némi mozgástér azonban ekkor még Kolozsvárnak is maradt. 1949. február 16-án Kiss, Bende és Csifó a püspökségen és teológián történő kinevezések tárgyában Bukarestbe látogatott. A Vallásügyi Minisztérium képviselőivel folytatott tárgyalásaik úgy tűnik nem bizonyultak teljesen meddőnek, és egyfajta kompromisszumos megoldás született. Erre abból következtethetünk, hogy Kisséknek sikerült a PTI-re Izsák mellé segédtitkárnak bemélni Ürmösy Károly ügyvédet is,²²⁵ vélhetően abból a megfontolásból, hogy előbbi jelenlétét a teológián így semlegesítsék, tevékenységét pedig a

222 Uo. 185. f.

223 Uo. 186. f.

224 Uo. 209. f.

225 Uo. 213. f. Az átirat szerint Csifóék a megvesztegetés eszközével is éltek: „... ar fi dus cu sine și un pachet mare din cadourile americane, primite în anul trecut de către episcopia unitariană, în vederea aranjärrii numirilor la eparhie și Teologie a oamenilor lor de încredere”. [... magukkal vittek egy nagy csomagot az unitárius püspökség által a tavalyi év folyamán Amerikából kapott ajándékokból, azzal a cél-

puszta formalitás szintjére csökkentsek.²²⁶ Az egyház sikeres lobbitevékenységét látszik visszaigazolni egy, a kolozsvári Vallásügyi Szakszervezet által a Vallásügyi Minisztériumhoz intézett levél, melynek tudósítása szerint Ürmösyt a központi MNSz javaslatára nevezték ki titkárnak, a kolozsvári szervezet megkérdése nélkül.²²⁷ Bukaresti útjuk alkalmával Kisséknek tehát a magyar érdekvédelmi szervezet támogatását, rokonszenvét is sikerült a maguk oldalára állítani.

Kolozsvár akaratervényesítésében még két tényező játszott közre. Egyrészt a Vallásügyi Minisztérium maga is felismerte, hogy Izsák opportunista magatartása nagymértékben hozzájárult a konfliktus kibontakozásához, másrészt nem tartotta szerencsésnek, hogy az egyház és az állam között fennálló jó viszonyt egy ilyen személyes érdekeket kiszolgáló momentum megzavarja.²²⁸

lal, hogy a püspökségen és a teológián saját bizalmi embereik kinevezését elintézzék”.]

226 ACNSAS, Fond documentar privind uniunea comunităților unitariene din România (anii 1949–1951). D. 13081. 30. f. A Securitate Vezérigazgatósága a Vallásügyi Minisztériumhoz intézett átiratában arról tájékoztatta utóbbit, hogy Izsákot nem bízik meg a beosztásának megfelelő feladatokkal. Demokratikus érzelmei miatt nem örvend felettesei bizalmának, a megbízásokat Ürmösy kapja és végzi.

227 Uo. 25. f.

228 Uo. 31. f. „Prin adresa noastră No. 1308/1949, am arătat că Izsak Wilhelm funcționează la Institutul Teologic protestant din Cluj, în postul de secretar, categoria de salarizare 8/3, iar Urmoșy Carol în postul de secretar ajutor, categoria de salarizare 5/3. Dacă însă cum arătați în adresa Dvs. No. 126637/1949 – primului nu i se încredințează lucrările corespunzătoare funcției sale, *aceasta constituie o lipsă și a celui în cauză, care printr-o atitudine și comportare corespunzătoare, n-ar fi fost nevoie să solicite ajutor pentru a se impune și a-și păstra lucrările.* [Kiemelés – P. J.] Menționăm că în cazul bisericii unitariene, nu avem de a face cu un cult care să se arate, ca altele, dușman regimului. De acea socotim necesar să evităm bruscarea situațiilor, care mai ales pentru chestiuni, care pot să pară personale, nu-i oportună.” [„Az 1308/1949-es számú átiratban rámutattunk, hogy Izsák Vilmos a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetnél tevékenykedik titkári állásban, 8/3-as fizetési besorolással, Ürmöșy Károly pedig segédtitkári állásban 5/3-as fizetési besorolásban. Ha azonban, ahogyan arra az 126637/1949-es számú átiratban rámutatnak, az elsőnek nem adnak a beosztásának megfelelő feladatokat, az az érintett hiányosságainak is következménye, aki megfelelő viselkedéssel és magatartással nem kényszerült volna arra, hogy segítséget kérjen ahhoz, hogy érvényesüljön és megőrizze helyét. Megjegyezzük, hogy az unitárius egyház esetében, a többiekkel ellentétben, nem egy olyan felekezettel van dolgunk, amely rendszerellenesnek mutatkozna. Ezért szükségesnek találjuk, hogy elkerüljük a helyzet eröltetését, mert az a személyesnek tűnő vonatkozások miatt nem szerencsés.”]

A rendszer és az egyház közötti összecsapás első felvonása tehát hozott némi részszikert Kolozsvár számára, azonban összességében engednie kellett a kívülről érkező nyomásnak. A püspök kénytelen volt elfogadni Izsák titkári kinevezését, és ez – a későbbi események tükrében – úgy tűnik, nagyobb stratégiai vereséget jelentett, mint a lelkészi állásba való beiktatása.²²⁹ A titkári hivatal ugyanis lehetőséget teremtett arra, hogy Izsák (és személyén keresztül az állambiztonsági szervek) az egyházvezetésben dolgozó személyekkel állandó, közvetlen érintkezésbe kerüljön, és azokat megfigyelés alatt tartsa. Ettől függetlenül azonban a szűkebb értelemben vett egyházvezetés (elit) „ideológiai és formai egységessége, homogenitása” lényegében még érintetlen maradt. Ezen a felálláson Rázmány és Ürmössy letartóztatása, majd ügynökként való rehabilitálása sem eredményezett lényeges változást, nevezettek „passzív” informátori tevékenysége miatt.

Ezen a status quón a magyarországi forradalomnak a romániai magyarok (egyház) általi recepciója idézett elő radikális változást. Közismert, hogy utóbbiak többsége rokonszenvvel kísérte végig az októberi–novemberi eseményeket.²³⁰ Ez a magatartás – pontosabban az, hogy a román pártvezetés szembesül a magyar kulturális közösség összetartozásával és ennek révén a desztalinizáció hatásával – azonban oda vezetett, hogy megbízhatatlannak nyilvánította a magyar etnikum tagjait, intézményeit. A forradalom idején tanúsított állásfoglalás tehát a román kommunista hatalom magyarságpolitikájának további szigorodását vonta maga után, miután Bukarest „... a forradalom tapasztalataiból azt a tanulságot vonta le, hogy a magyar kisebbség minden engedmény és »privilegium« ellenére Magyarországra továbbra is anyaországgént tekint, és nem kíván integrálódni a román államba.”²³¹ A rendszer kisebbségpolitikájának ezt az irányváltását forrásaink szerint már a kortársak is érzékelték. 1957. április 5-én Simén a forradalom

229 Ezt a veszélyt vélhetően akkor még nem ismerték fel kellő mértékben, vagy pedig nem volt lehetőségük, eszközük megakadályozni ezt az opciót. A későbbiekben Kiss érzékeltette Izsák jelenlétének célját (informátor) és veszélyét, ugyanis több alkalommal is igyekezett odahatni, hogy nevezettelt eltávolítsák az egyház életből.

230 Stefano Bottoni: *Sztálin a székyelyknél*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008, 258–259.

231 Stefano Bottoni: A XX. pártkongresszus és az 1956. évi magyarországi forradalom hatása a szomszéd országok kisebbségi politikájára. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 242–245, 244.

által teremtett helyzetet úgy értékelte, mint egy kedvező alkalmat ahhoz, hogy a román nacionalizmus a magyar tömegekre lesújtson.²³²

Az okot ehhez a lépéshez – és végső soron az áttöréshez – egyházi viszonylatban döntően a forradalmi eseményekhez való érzelmi viszonyulás szolgáltatta, kibukkanására pedig az állam részéről érkező legitimálási szükséglet teremtett apropót, a protestáns egyházak irányában benyújtott állásfoglalás követelése által.

Forrásaink szerint Bukarest a Vallásügyi Minisztérium közvetítésével 1956. november 19-én jelentette be igényét – két inspektorán keresztül – a színvallásra, egy már előre megírt nyilatkozat kiadásával.²³³ A PTI-n az intézet tanárai, a protestáns egyházak vezetői (Vásárhelyi János református püspök, Argay György evangélikus püspök, Kiss Elek unitárius püspök, Tókécs István tanácsos fordítói minőségben, Binder Herman dékán, Müller Friedrich evangélikus püspök képviselőként) és az állam képviselői (két vallásügyi inspektor, Rogojan Ion vallásügyi megbízott fordítói minőségben) jelenlétében végül mégsem ez a Vásárhelyinek előzetesen bemutatott határozat, hanem egy, a püspökök által átdolgozott változat került bemutatásra és megvitatásra aláírás végett. Mielőtt azonban a határozatjavaslat felolvasása megtörtént volna, Argay püspök magát az egyházak nyilatkozattételének szükségességét kérdőjelezte meg. Álláspontjához többen csatlakoztak. Simén, Lőrinczi, Geréb Pál és Horváth Jenő tanárok támogatták előbbi véleményét, és ők is feleslegesnek tartották a nyilatkozattételt. Azaz igyekeztek elejét venni egy, az egyházakat a magyar közvélemény előtt megbecsületlenítő lépés megtételének.

Az érzelem (erkölcs) és pragmatizmus síkján kibontakozó nézeteltérésben végül az utóbbi álláspont kerekedett felül, és Vásárhelyinek sikerült elfo-

232 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 137. f. „Dr. Simen Daniel, profesorul in ziua de 5 aprilie 1957 la Decanat vorbește sursei despre atmosfera în care din nou am ajuns datorită represiunii din soarta naționalismului român care acum are o bună ocazie de a lovi în masele maghiare.” [„Dr. Simén Daniel tanár 1957. április 5-én a dékáni hivatalban a forrásnak arról a légréől beszélt, amelybe ismét belekerültek a román nacionalizmusnak köszönhetően, és amelynek most jó lehetősége van arra, hogy lesújtson a magyar tömegekre.”]

233 Uo. 94. f. „După cum știu cei doi inspectori au elaborat o moțiune - arăfind astfeș (sic!) ce fel de declarație așteaptă Ministerul Cultelor din partea Institutului Protestant - și au înminat prealabil episcopului Vasarhely (sic!).” [„Ahogy tudom a két felügyelő egy indítványt dolgozott ki - rámutatva így, hogy milyen nyilatkozatot vár el a Vallásügyi Minisztérium a protestáns intézettől - és azt előzetesen átadták Vásárhelyinek.”] Uo. 218. f.

gadtatni, hogy meghallgassák a határozati javaslat ismertetését.²³⁴ Radu informátor szerint azonban ez olyan szellemben szerkesztődött meg, hogy a demokratikusan gondolkodók először nem akarták elfogadni.²³⁵ Bende módosító indítványát ugyanakkor a püspökök olyan felháborodva fogadták, hogy az kénytelen volt visszavonni azt.²³⁶ Kedvező fogadtatásban részesítették ellenben Simén Dániel azon javaslatát, hogy a nyilatkozat szövegébe illesszék be kiegészítésül: „... készek vagyunk anyagilag segíteni a szenvedő szerencsétlen magyar népet”.²³⁷ Ennek az indítványnak azonban Vásárhelyi mondott ellent, bizonyára érezve azt, hogy a kijelentés lényegében a forradalom melletti szolidaritás burkolt kinyilatkoztatásaként értelmezhető; úgy vélte, hogy Simén javaslatát a nyilatkozattól függetlenül lehet csak be-terjeszteni a Vallásügyi Minisztériumhoz.²³⁸

A többség forradalom melletti rokonszenvét és a kérdésben tanúsított állásfoglalását egyébként világosan jelzi a jelenlevők által a nyilatkozattétel szükségességének másodszori megkérdőjelezése is. Álláspontjukban azzal érveltek, hogy a szuezi csatorna ügyével az ENSz foglalkozik, a magyarországi kérdés pedig nem érdekli a teológia hallgatóit,²³⁹ vagyis a nyilatkozat kibocsátása ezekben a kérdésekben tárgytalan és teljesen indokolatlan.

Ellenállásukat végül a felismert kényszerhelyzet törte meg, aláírva az állam, rendszer iránti lojalitást és együttműködést kinyilvánító, de a magyarországi forradalom szempontjából teljesen semleges nyilatkozatot.²⁴⁰

234 Uo. 94. f.

235 Valószínűleg azért, mert az nem ítélte el semmilyen formában az „ellenforradalmat”, csupán az események alkalmával használt erőszakot.

236 Uo. 94. f.

237 Uo. 95. f. „... sîntem gata să ajutăm pe teren economic nenorocitul popor maghiar care suferă”.

238 Uo.

239 Uo.

240 ACNSAS, Fond Dosar grup Csífo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 36. f. „Reprezentanții Institutului Teologic Protestantî împreună cu episcopii protestanți considerăm just ca să le dăm părărera în privința apărării păcii, în spiritul loialității față de țara noastră. Cu adincă durere am luat la cunoștință evenimentele ce s-au petrecut în Ungaria-Budapesta precum și în alte țări ca în Egipt. În numele dragostei față de Cristos și în serviciu (sic!) păcii condamnăm ori ce forță și ori ce vărsare de sânge. Condamnăm în special folosirea acelor mijloace care pun în pericol viața oamenilor precum și avutul lor. Reprezentanții Institutului Teologic Protestant sîntem convinși că drumul spre război și spre vărsare de sânge nu duce spre liniște și nici spre o trăinicie în pace. De aceea își manifestă ca națiunile interesante (sic!) precum și guvernele tuturor țărilor să li se atragă atenția în sensul de a organiza tratative prin care să găsească motive contra războiului și să discute aceste motive

Még egy kísérletet tettek ugyan arra, hogy az elfogadott határozatot ne olvassák fel a teológiai hallgatók előtt,²⁴¹ azonban a mindvégig vezérszerepet játszó Vásárhelyi személyesen vállalta magára ezt a feladatot.²⁴²

A tartalmilag semleges és eredetileg a Vallásügyi Minisztériumhoz intézendő nyilatkozat bizonyos részei az állami szervek ígérete ellenére a nyilvánosság elé is kikerültek. November 20-án az *Igazság*, 22-én pedig az *Előre*

care au cîștigat prestigiu și la conferința presbiteriului tuturor episcopilor. Institutul Teologic Protestant precum și bisericile noastre consideră ca o datorie a lor să sprijine acțiunile de pace ale guvernului țării noastre, cînd ei privesc situația grea din Ungaria și Egipt cu milă și durere cer de la guvern ca pentru pace să facă tot posibilul. În acest scop ei oferă o colaborare între culte și asigură guvernului nostru că vor lucra ca cetățeni loiali cu tot sacrificiul și o să de-a (sic!) tot sprijinul pentru menținerea păcii și a ordinei publice. În acest spirit Institutul Teologic Protestant educă tinerii teologi. Atît profesorii cît și tinerii teologi în acest spirit semnează declarația de mai sus.” [„A protestáns intézet képviselői a protestáns püspökökkel együtt helyesnek tartjuk, hogy véleményyt nyilvánítsunk a béke védelmének tekintetében, hazánk iránti lojalitásunk szellemében. Mély fájdalommal vettük tudomásul azokat az eseményeket, amelyek Magyarországon, Budapesten és más országokban, mint Egyiptom, történtek. A krisztusi szeretet nevében és a béke szolgálatában elítélünk mindennemű erőszakot és vérontást. Elítéljük különösképpen azoknak az eszközöknek a használatát, amelyek veszélyeztetik az emberek életét és tulajdonát. Mi, a Protestáns Teológiai Intézet képviselői meg vagyunk győződve, hogy a háború és vérontás útja nem vezet nyugalomhoz, sem pedig békés élethez. Éppen ezért kérjük, figyelemzessék az érdekelt nemzeteket, továbbá az összes országok kormányait, hogy tárgyalásaik során találjanak érveket a háború ellen, és beszéljék meg azokat a püspökök konferenciájának szellemében. A Protestáns Teológiai Intézet és az egyházaink kötelességüknek tartják, hogy támogassák hazánk kormányának békeakcióit. Látva a magyarországi és egyiptomi nehéz helyzetet, fájdalommal és könyörülettel kérjük a kormányt, hogy a béke érdekében tegyen meg mindent. Ebből a célból felekezeti együttműködést ajánanak fel, és biztosítják kormányukat, hogy hűséges állampolgároként fognak dolgozni, és minden támogatást megadnak a béke és a társadalmi rend fenntartásáért. Ebben a szellemben neveli ifjait a Protestáns Teológiai Intézet. Mind a tanárok, mind az ifjú teológusok ilyen szellemben írják alá a fenti nyilatkozatot.”]

241 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 95. f. „*După ce profesorii prezenți au văzut, că nu au încotro și față de episcopul Vasarhely (sic!) și inpectorii prezenți trebuie să semneze moțiunea*, [kiemelés – P. J.] au încercat să zădărnicească planul ca să fie citit moțiunea și pe față studenții mei Institutului.”; [„*Miután a tanárok látták, hogy nincs visszaút és Vásárhelyi és a felügyelők jelenlétében alá kell írják az indítványt*, [kiemelés – P. J.] igyekeztek meghiusítani azt a tervet, hogy a javaslatot az intézet hallgatói előtt is felolvassák.”]

242 A délután 18 órakor kezdődő gyűlésen a körülbelül 200 hallgatóból 13 református és 3 száz evangélikus volt jelen. Uo.

tudósításban számolt be a 19-i gyűlésről, azonban mindkét sajtóorgánium olyan csúsztatásokat tett, hogy a nyilatkozat tartalmával teljesen ellentétes értelmű üzenet továbbítódott az olvasóközönség felé. Mint említettük, a közleményben még csak utalás szintjén sem volt jelen, hogy az egyházfők és teológiai tanárok elítélték volna a forradalmat, sőt – bizonyára szándékosan – még az „ellenforradalom” kifejezés használatát is mellőzték. Ennek ellenére a szóban forgó napilapok címlapjaikon arról tudósítottak, hogy a protestáns egyházak vezetői elítélték az Egyiptom ellen elkövetett francia, angol és izraeli agressziót, valamint a magyarországi ellenforradalmi kísérleteket, és örömeiket fejezték ki, hogy Magyarországon a béke erői győzedelmeskedtek.²⁴³

A november 19-i gyűlés erős erkölcsi dilemma elé állította a jelenlevők többségét. A nagyobb nyomás alá helyezett egyházfők – mindenekelőtt Vásárhelyi²⁴⁴ – felismerve az erőviszonyokat pragmatikus döntést hoztak, és eleget tettek a hatalom elvárásának: aláír(at)ták a rendszert legitimáló nyilatkozatot. Ennek tartalma azonban azt igazolja, hogy a korlátokat feszegetve igyekeztek minél semlegesebben fogalmazni, és így kibújni az állam részéről érkező kényszer alól.

A nyilatkozat miatt és a körülötte kibontakozó erkölcsi dilemma meglétét igazolja, hogy november 26-án Lőrinczi Mihály prodékán kezdeményezésére az unitárius kar tanárai egy gyűlés keretében visszatértek erre a kérdésre, és a következő határozatot hozták: „A Kar Tanácsai Testülete megállapítja, hogy a nyilatkozat időszerűtlen; annál is inkább, mert különböző fogásokat alkalmazva kényszerítették nyilatkozni. Ezt sem a kar, sem az intézet szempontjából nem tartja kívánatosnak, és biztosítékot kíván arra nézve, hogy a jövőben nem ismétlődik meg. Vásárhelyi János ref. püspök ígéretet tett arra is, hogy nem adják át közlésre a nyilatkozatot, hanem illetékes

243 *Előre*, 1956. november 22., 2826. sz.: „A vallásfelekezetek képviselői állást foglaltak a békés egyiptomi nép elleni angol-francia-izraeli agresszió és a magyarországi események kérdésében. A protestáns vallásfelekezetek Kolozsváron tartottak gyűlést, amelyen Vásárhelyi János, Kiss Elek, Argay György, és dr. H. Binder püspökök szólaltak fel. Valamennyien megbélyegezték a magyarországi ellenforradalmi kísérleteket és kifejezték meglepedésüket a béke erőinek győzelmével kapcsolatban. Ugyanakkor tiltakoztak az egyiptomi agresszió ellen, amely az egész világ békéjét fenyegeti.”; illetve *Igazság*, 1956. november 20., 273. sz.: „Az egyházvezetők beszédei után Kovács Lajos dr., a Protestáns Teológiai Intézet rektora felolvasta azt a nyilatkozatot, amelyet aláírtak a jelenlevő püspökök és teológiai tanárok. A nyilatkozatban a jelenlevők kifejezték békeakarataikat és elítélték a világbékét veszélyeztető egyiptomi agressziót és a magyarországi ellenforradalmi kísérleteket.”

244 Ő szerelte le azokat, akik megkérdőjelezték a nyilatkozattétel szükségességét.

helyre a miniszterhez küldi. Ennek ellenére a nyilatkozat tartalmának és szellemének ellentmondó szöveg jelent meg a napilapokban. Különösen sérelmesnek tartja, hogy a gyűlés összehívása sem szabályosan [?] történt, amire egyáltalán nem volt szükség, s amire a tanári kar eddigi magatartással nem szolgáltatott okot; éppen ezért mind a nyilatkozat szövegét, mind a hírlapi közleményt gondosan megőrizni határozza.”²⁴⁵

Ez a határozat azonban egy utólagosan megkozmetikázott munka végeredménye. Kovács szerint az eredeti, Lőrinczi által megfogalmazott és jegyzőkönyvbe vezetett határozat többek közt a következőket is tartalmazta: az újságok meghamisították a PTI-n kiadott nyilatkozatot, ezért másolják be a jegyzőkönyvbe annak, valamint az *Igazság* és az *Előre* által közölt cikkeknek a szövegét, az elferdítés tényének igazolása érdekében. A november 19-i gyűlést szabálytalanul, csalással hívták össze, ők nem ítélték el a forradalmat, amint azt az újságok hamisan állították.²⁴⁶

A határozatszöveg cenzúrázásának, „megvágásának” okait illetően két magyarázatot találhatunk. Az egyik változat szerint Lőrinczi olyan gondolatokat is bevitt a határozat letisztázott és véglegesen jegyzőkönyvbe vezetett szövegébe, amelyek nem fedték egyeseknek a kérdésben tanúsított álláspontját, vagy pedig éppenséggel el sem hangzottak a gyűlésen.²⁴⁷ Kovács szerint ő, Péterffy és Bende tartalmi hiányosságai miatt ellenezték a jegyzőkönyv határozatának aláírását, ugyanis az nem tükrözte a véleményüket.²⁴⁸ Hasonlóképpen nyilatkozott az 1959. június 19-én önvizsgálatot tartó Erdő.²⁴⁹ A másik – Izsák által szolgáltatott információkra épülő – változat szerint azonban Erdő, Simén és Péterffy nem a szöveg tárgyilagosságának szempontjából emelt kifogást az inkriminált határozattal szemben, hanem mert túl veszélyesnek ítélték meg.²⁵⁰

Utóbbiak nyomására (Erdő és Simén hitelesítői, Péterffy jegyzői minőségben) Lőrinczi végül átírta a jegyzőkönyvet. Megjegyzése ellenben arra enged következtetni, hogy az eredeti határozatban megfogalmazott keményebb állásfoglalás nem csupán az ő fantáziájának a szüleménye volt,²⁵¹

245 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 51. f.

246 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 513. f.

247 Uo. 216. f.; ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 60. f.

248 Uo.

249 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 60. f.

250 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 222. f.

251 Uo. „... na domnii Erdo, Simen acum sunt satisfăcuți? Am corectat textul pe placul lor. (...) domnii aceștia sau (sic!) speriat și acum își spale minile, dar își spun că la ședință, mai ales din partea lui dr. Simen Daniel au fost expuși declarații foarte

hanem egyszerűen Siménékben is tudatosult, hogy a merészebb hangvételű szövegezés cenzúrája okvetlenül szükséges, mert annak eredeti formája már komoly biztonsági kockázatot jelenthet személyükre nézve.²⁵² Ez utóbbi változatot támasztja alá Lőrinczi későbbi, egyik cellatársának tett nyilatkozata, melyben elégedettségének adott hangot, hogy a kezdeményezésére összehívott gyűlésen a jelenlevők szolidaritásukat fejezték ki a magyar nép mellett, és elítélték a szovjet hadsereg által elkövetett vérontást.²⁵³

A kockázatokat kizárni hivatott öncenzúra azonban kevésnek bizonyult, és ez azzal magyarázható, hogy helyzetüket két szempontból is tévesen ítélték meg.

Először is nem számoltak a beépített emberek jelenlétével. Lőrinczi a november 26-i jegyzőkönyv szövegét például Izsáknak mondta tollba.²⁵⁴ Utóbbi nagyon jól tudta, hogy mivel van dolga, és rögtön figyelmeztette Bendét: ne írja alá a jegyzőkönyvet, mert az súlyos kifejezéseket („expresii

grave pe care nu le-am trecut în procesul verbal. Dar să fie - zice el - așa cum ei doresc.”[... na most Erdő és Simén urak elégedettek? Kijavítottam a szöveget a kedvük szerint. (...) ezek az urak megijedtek és most mossák a kezeiket, de mondom neked, hogy a gyűlésen különösen dr. Simén Dániel részéről nagyon súlyos nyilatkozatok hangzottak el, amiket nem vettem jegyzőkönyvbe. De legyen úgy - mondja ő - ahogyan ők akarják.”] Izsák Lőrinczire hivatkozva Erdőnek is kommunistaellenes megnyilatkozásokat tulajdonított. ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 513. f.

252 Kovács szerint a módosításokat maga Lőrinczi hajtotta végre, megijedve az 1957 tavaszán meginduló letartóztatás-hullámtól. Uo. 513. f.

253 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 7. 7. f. „Numitul arată că a fost împotriva acestei ședințe, deoarece episcopul Vasarey (sic!) nu avea dreptul să convoace în ședință corpul profesoral. La fel arată că a fost împotriva subiectului ce sa (sic!) dezbătut în ședința respectivă, deoarece ascundea și mușmaliza multe probleme adevărate. Astfel Dsul a convocat o nouă ședință (a doua) cu un cerc de profesori reștrânși, unde și-au manifestat fiecare din cei prezenți solidaritatea cu poporul maghiar care acest popor a fost cel ce a făcut revoluția, înfierând (boicotând) vărsarea de sânge care au făcut-o armata de intervenție a Uniunii Sovietice în Budapesta. [Kiemelés - P. J.] Sa (sic!) căutat ca în procesul verbal să nu se arate aceste probleme, însă Dsul a fost mulțumit deoarece scopul ședinței convocate de Dsul și-a îndeplinit sarcina.”; [Nevezett rámutat, hogy ezen ülés ellen volt, mert Vásárhelyi püspöknek nem volt joga gyűlésbe hívni a tanári kart. Szintén rámutat, hogy ellene volt az illető gyűlésben tárgyalt témának, mert az több valós kérdést rejtett és hallgatott el. Ezért ő egy új (második) gyűlést hívott össze egy szűkebb tanári körből, ahol a jelenlevők közül mindegyik együttérzését fejezte ki a magyar nép iránt, amelyik nép kirobbantotta a forradalmat, megbélyegezván a Szovjetunió intervenció csapatai által Budapesten rendezett vérfürdőt.” (Kiemelés - P. J.)]

254 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 221. f.

grave”) tartalmaz és veszélyt rejteget mindegyikükre.²⁵⁵ Izsákkal tehát – aki a tanári kar jegyzőkönyvének másolatát átadta az illetékeseknek²⁵⁶ – az eseménysorozat egyik szála teljesen ismertté vált a belügyi szervek előtt. Az események másik kulcsfigurája, az 1957 júliusában beépített és mindenki bizalmát, rokonszenvét bíró Kovács. Személye roppant fontos volt a probléma megoldásában, ugyanis tanárként ő lehetett jelen a tanári kar gyűlésén, és az ő információi alapján teljes mértékben rekonstruálhatták az ott történeteket.²⁵⁷ Tehát az 56-os kérdésben Izsák pattintotta ki az ügyet és Kovács adta hozzá a megoldás kulcsát: az eredeti határozat szövegének tartalmát ugyanis ő ismertette a Securitate embereivel.

A második taktikai hiba az egyházi vezetők részéről a rendszer reakciójának és tűrőképességének alulértékeléséből fakadt, mivel a szabadabban értelmezett mozgáslehetőség több kompromittáló anyag begyűjtését tette lehetővé. Erre a tényre Erdő egy Bendével és Siménnel folytatott beszélgetés során mutatott rá, melyben az egyház és a teológiai intézet helyzetét az 1959 februárjáig végrehajtott letartóztatások tükrében értékelték. Mint mondta, a körülmények alakulásában nagymértékben szerepet játszott a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusa, amelynek következtében az emberek azt hitték, hogy bármit bírálhatnak, még a demokratikus kormányok politikáját is.²⁵⁸ Úgy tűnik egyébként, hogy végül Erdő maga is ennek a csapdahelyzetnek esett áldozatul. Kihallgatása idején a cellatársával való beszélgetések során több alkalommal kijelentette, hogy a szólásszabadságot, a szabad véleménynyilvánítást nem tartotta rendszer-, államellenes cselekedetnek, agitációnak,²⁵⁹ ezért például diákjainak beszélt az angliai többpártrendszeréről és szabad véleménynyilvánításról.²⁶⁰ Jóhiszeműségét jelzi továbbá, hogy a teológusok által az ő irányítása alatt készített – tiltott szerzők verseit is tartalmazó (Mécs László, Reményik Sándor, Móra László) – irodalmi szöveggyűjteményeket csak azután kezdte a hallgatóktól elkérni, miután teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy kompromittáló anyagként akarják felhasználni azokat ellene.²⁶¹

255 Uo. 222. f.

256 Az Erdő irányítása alatt készült irodalmi szöveggyűjtemények egyes példányait szintén ő adta át a Securitate embereinek.

257 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 513. f.

258 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 4. 162. f.

259 Uo. 178, 180, 184, 187. f.

260 Uo. 180. f.

261 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 293. f. Erdő Simén letartóztatása után kezdte a szöveggyűjteményeket bekérni a teológiai hall-

A Sztálin halála után a nemzetközi politikában beinduló enyhülési folyamatok téves kivetítése a romániai belpolitikai élet viszonyaira általánosan elterjedt jelenség lehetett az egyházvezetés köreiből. Erdő a letartóztatásokat a szovjet pártkongresszus következményeivel magyarázta, adataink azonban arra utalnak, hogy egyesek már ezt megelőzően tévesen ítélték meg a nemzetközi porondon zajló eseményeknek a romániai politikai viszonyokra gyakorolt hatását, következményeit.²⁶² 1955. január 16-án a kolozsvári lelkészválasztás kérdésében például a következőképpen érvelt Kovács: a nemzetközi helyzet kedvező feltételeket teremtett a kelet-európai egyházaknak, melyeknek ebből fakadóan napról napra növekszik a szabadságuk. A kolozsvári papválasztás életbevágó fontosságú. Több mint egyszerű hivatalnok-választás; célja az egyház és püspökség megerősítése, mivel innen sugároznak ki a vezető eszmék vidékre, a papok körébe. Lehetnek tehát keményebbek ebben a kérdésben, mivel a rendszer amúgyis tekintettel fog lenni a nemzetközi történésekre és a közvéleményre.²⁶³

Nem utolsósorban a forradalomhoz való érzelmi viszonyulás, az emberi tényező is szerepet játszott az események végkifejletében. Lőrinczi és Simén például az 1956. november 19-i ülésen nyíltan támogatta azt az Argayt, aki megkérdőjelezte a forradalmat elítélő nyilatkozat megtételének létjogosultságát. Az egyházakat önkritikára kötelező 1959. március 29-i gyűlésen – az egyházvezetők, tanárok és állami hivatalnokok nyilvánossága előtt – Simén pedig elismerte, hogy nem tudta még teljesen elfojtani a Szovjetunió iránt érzett ellenséges érzéseit.²⁶⁴

Az 1956-os forradalmi eseményekhez való viszonyulás tehát kellő érvanyagot és indokot szolgáltatott ahhoz, hogy a rendszerre nézve veszélyesnek tartott személyeket kikapcsolják az egyház életéből. Az 56-os momentum kulcsszerepére utal egyébként az a tény is, hogy az egyházvezetésből mindössze csak azok kerültek bíróság elé és börtönbe (Erdő, Lőrinczi és Simén),²⁶⁵ akik a november 19-i, illetve a 26-i gyűléseken a forradalom mel-

gatóktól. Izsák szerint Mécs Lászlótól 3 vers, Reményik Sándortól 29 vers, Móra Lászlótól pedig 1 vers volt a diákok által készített kötetekben. Ugyanő hívta fel a figyelmet a kötetben szereplő Nyitrai Deák Berta unitárius lelkész által írt versekre is, akit az EMISz perben ítélték huszonöt év börtönre.

262 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 2. 33, 45. f.

263 Uo. 17. f.

264 Uo. 519., 520. f.

265 Lőrinczi Mihályt a kolozsvári katonai törvényszék 1959. június 3-án ítélte el 7 év börtönbüntetésre állam- és társadalmi rend elleni ténykedés, ellenséges jellegű, tartalmú beszélgetések, írások, tiltott könyvek birtoklása alapján. Uo. 533. f. Simén Dánielt 1960. május 20-án ítélte 7 év börtönbüntetésre a kolozsvári katonai tör-

lett foglaltak állást. Ezen „56-os váz” köré építették aztán fel az illetékesek kiegészítőül az addig felhalmozott rendszerellenesnek minősíthető információikat: sovén, nacionalista, revizionista, lázító tartalmú beszédek, tiltott könyvek birtoklása, ellenséges tartalmú versek széleskörű terjesztése tiltott költőktől, ellenséges tartalmú beszélgetések.²⁶⁶ Kovács szintén az 56-osok csoportjához tartozott, a Securitate által felajánlott együttműködés elfogadása azonban számára a menekülés útját jelentette.

Következmények: az integrációs kísérlet eredményei

Az 1956 utáni letartóztatási hullám nagyon megviselte az egyházat. Az egyházvezetés szintjén az évtized végére kialakult zilált állapotot jól adja vissza a kolozsvári tartományi Securitate igazgatósága által 1960. október 6-án készített, csoportos megfigyelés lezárására vonatkozó határozat, melyben a következőképpen összegezték eredményeiket.

Az 1954. február 19-én megnyitott adatgyűjtési dosszié az egyházvezetés szintjén nyolc ellenségesnek talált személy megfigyelésére terjedt ki: Csifó Nagy László, Erdő János, Kiss Elek, Kovács Lajos, Lőrinczi Mihály, Lőrinczy Zoltán, Sebe Ferenc, Simén Dániel. Ezek közül Erdőt, Lőrinczit, Simént letartóztatták és bebörtönözték, miután a következő ellenséges tevékenységeket, megnyilvánulásokat észlelték: lázítás a fennálló társadalmi rend ellen, izgatás a demokratikus rendszer ellen, ellenséges, nacionalista-revizionista, reakciós beszédek írása, ellenséges tartalmú beszélgetések, tiltott könyvek és versek birtoklása, illetve terjesztése.²⁶⁷ Csifó, Kiss, Kovács, Lőrinczy, Sebe nem folytattak szervezett rendszerellenes tevékenységet. Elszigetelt ellenséges megnyilvánulásait a belföldi és nemzetközi események befolyásolták, és ezeknek nem volt semmi kapcsolódásuk az elitáltak tevékenységéhez.²⁶⁸ Ellenük a következő lépéseket fogantatosították: Csifónál a kémkedő jellegű adatgyűjtés és az ellenséges megnyilvánulások miatt egyéni adatgyűjtési iratcsomót nyitottak. Hasonló intézkedést fogana-

vényszék, állam- és társadalmi rend elleni ténykedés, sovén-nacionalista, revizionista, lázító tartalmú beszédek írása, terjesztése, tiltott könyvek birtoklása, ellenséges tartalmú beszélgetések alapján. Uo. 534. f. Erdő Jánost a kolozsvári katonai törvényszék 1960. május 20-án ítélte 4 év börtönbüntetésre állam- és társadalmi rend elleni ténykedés, ellenséges tartalmú beszélgetések és ellenséges tartalmú versek széleskörű terjesztésének vádjával. Uo. 535. f.

266 Uo. 533, 534–535. f.

267 Uo.

268 Uo.

tosítottak Kissel szemben: esetében a társadalmi rend és állam ellen lázító, ellenséges beszélgetések szolgáltattak ürügyet. Kovácsot és Sebét, akiknél az állam- és társadalom elleni felbujtás tényét, valamint ellenséges tartalmú beszélgetéseket regisztráltak, más lépéseket foganatosítottak. Lőrinczynél szintén észleltek ellenséges megnyilvánulásokat,²⁶⁹ mivel azonban azok jelentékteleneknek minősültek, személyét kivették az ellenséges elemek nyilvántartásából.²⁷⁰ A nyolc személy közül tehát ötöt gyakorlatilag semlegesítették, kettőt továbbra is szigorú megfigyelés alatt tartottak, egyet pedig a passzívok kategóriájába soroltak.

Az addig megnyilvánuló államellenes vélemények mondhatni teljesen elnémultak, elcsitultak, nemcsak az ellenvéleményeket megfogalmazók fizikai eltávolításának eredményeként, hanem a félelem diktálta elővigyázatosságnak köszönhetően. A letartóztatottak példája ugyanis félreérthetetlenül egyértelműsítette az egyházvezetésben maradottak számára, hogy a hivatalos kánon szempontjából deviánsnak értelmezhető legártalmatlanabb vélemény is egyéni biztonságukat veszélyezteti. A megtorlás elől az informátori hálózatba előremenekülő egyházi emberek ugyancsak kulcsszerepet játszottak az egyház teljes integrációjában. Ennek az ötvenes évek végén lejátszódó folyamatnak az eredményei az egyházi külkapcsolatokban, az egyházpolitikában, nem utolsósorban pedig a végbement személycserékben és mentalitásváltásban mérhető le, ezért az alábbiakban ezeknek a területeknek a vizsgálatával folytatjuk dolgozatunkat.

a. Egyházi külkapcsolatok

Az egyház külföldi unitáriusokkal fenntartott kapcsolatai 1947 után szinte teljesen megszűntek, és csupán az ötvenes évek második felében éledtek fel újra az IARF megkereséseinek, valamint az amerikai unitáriusok romániai látogatásainak köszönhetően.

Mint már a fentiekben jeleztük, Bukarest az egyház külkapcsolatait kulcsfontosságú problémaként kezelte annak köszönhetően, hogy ezeket az érintkezéseket, információ-közvetítő csatornaként, hálózatként értelmezte; a fő motivációt e tekintetben tehát a vélt kémhálózatnak és működtetőinek a leleplezése, illetve megsemmisítése jelentette az említett fórumon, illetve a nemzetközi viszonylatokon zajló érintkezések alapján.

Hosszabb ideig ezen a területen az állami hatóságoknak – a kapcsolat-tartás ellenőrzésén, akadályoztatásán túlmenően – nem sikerült semmiféle

²⁶⁹ Uo. 538. f.

²⁷⁰ ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729 Vol. 1. 155. f.

eredményt elérni, az egyetlen informátor, Izsák ugyanis nem volt abban a pozícióban és helyzetben, hogy érdembeli adatokkal tudjon szolgálni az esetleg újrainduló nemzetközi érintkezésekről.

Az áttörést a püspök bizalmát élvező, külföldi kapcsolataiból adódóan széleskörű ismeretségi hálózattal rendelkező, tanári és főjegyzői minőségéből fakadóan pedig kulcspozícióban levő Kovács hozta meg. Személyének oroszlánrésze volt abban, hogy az addig adatgyűjtéssel küszködő, passzív magatartásra kényszerített állami hatóságok aktív, kezdeményező szerepbe kerülhettek két szempontból is: egyrészt, mert az általa kiszolgáltató információkon keresztül az egyház minden lépéséről előre tudtak, másrészt Kovács beépített ügynökként, teljes mértékben a Securitate kezében volt, és ebben a minőségében aprólékosan végrehajtotta az utasításokat. Ennek a tevékenységnek a határfokát növelte az egyházi csúcsvezetésbe némileg később (1963), tanácsosi minőségben belépő, a püspök bizalmát szintén teljes mértékben élvező Sebe Ferenc. A beszerzéshez kapcsolható nyitást támasztja alá különben, hogy a külföldi kiutazások, személyes jellegű érintkezések mindaddig szüneteltek: az 1958. augusztus 9–13. között tartandó chicagói IARF kongresszusra meghívott püspök kiutazását a Vallásügyi Osztály például nem engedélyezte.²⁷¹ Ezt az állítást egy másik adatunk is alátámasztja: a frissen (kongresszus előtt mindössze egy hónappal) beszervezett Kovács szintén nem kapott engedélyt a kiutazásra, mert megbízhatósága a Vallásügyi Osztály számára még igencsak kérdéses volt²⁷² mindazok ellenére, hogy részvételéért már akkor erőteljesen lobbizott a kolozsvári tartományi Securitate.²⁷³

271 Uo. 262. f.

272 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 110. f.

273 A biztonság tényezőjének fontosságára éppen Kovács személye kapcsán találhatóunk adatokat. Azokban az esetekben, amikor megbízhatóságával szemben kételyek merültek fel, rögtön megtagadták tőle a kiutazás engedélyét. 1965. május 11-i – a Securitate Vezérigazgatóságához – intézett átiratában a kolozsvári tartományi Securitate igazgatósága Kovács kiutazási kérésének elutasítását javasolta (a Prágai Keresztény Békekonferencia bizottsági munkálataira kapott meghívást), arra hivatkozva, hogy információik szerint az utóbbi időben nem volt a legőszintébb velük szemben, ugyanakkor a hágai IARF kongresszuson sem viselkedett a legmegfelelőbb módon. ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671, 188. f.; 1959. július 29-én megismételték kérésüket, hogy Kovácsnak ne engedélyezzék külföldi távozását arra hivatkozva, hogy az nehogy kárt okozzon az ország hírnevének. Az indokok a következők voltak: Hágában megrészegetett és kedvezőtlen kijelentésekre ragadtatta magát. Hiányok mutatkoznak informátori munkájában, visszafogott a szervek tájékoztatásában, csökkenti az események jelentőségét, az egyik teológiai

A Kovács beszerzéséből fakadó offenzív lehetőségeket azonnal kama-
toztatni óhajtó kolozsvári Securitate a bukaresti központhoz intézett átira-
tában már az elején világosan körvonalazta azokat az irányelveket, amelyek
alapján egyházi közvetítéssel szükséges nyitni a nyugati világ irányában. A
dokumentum szerint Kovács feladatáknak a kémtevékenységet folytató sze-
mélyeknek, valamint az információs-csatornáknak a beazonosítását és fel-
göngyölítését szabták meg.²⁷⁴ A forгатókönyv szerint kiutazása előtt Ko-
vácsnak minél szélesebb körben ismertetnie kellett volna az IARF-től ka-
pott meghívót az unitárius és más felekezetű, külföldön tanult teológiai ta-
nárok körében abból a célból, hogy az utazásáról tudomást szerzők külföld-
re irányított megbízatásait, üzeneteit feltérképezhessék. Hasonló taktikát
Csifó esetében is el kellett volna játszania, arra számítottak ugyanis, hogy a
csoport tagjai – tudomást szerezve utazásáról – üzeni fognak személyén
keresztül.²⁷⁵ Kovács kémelhárító, tájékozódó megbízatását természetesen
kétpólusúra tervezték: küldetésében ugyanis a nyugati világ Románia iránti
érdeklődési körének és az országról alkotott véleményüknek a kipuhatólása
is szerepelt.²⁷⁶

1958-ban végül nem sikerült – a már említett biztonsági faktor miatt –
Kovács számára kicsikarni a Vallásügyi Osztálytól a szükséges kiutazási en-
gedélyt,²⁷⁷ mindamellert a fentiekben ismertetett direktívák továbbra is é-
vényben maradtak.²⁷⁸

Az eredeti célkitűzést a csak virtuálisan létező kémtevékenység hiányá-
ból kifolyólag soha nem sikerült elérni, mindazonáltal Kolozsvárnak az
IARF kongresszusokon való részvétele összességében roppant gyümölcsöző
vállalkozásnak bizonyult a rendszer számára. A résztvevők közt kifejlődő
egyéni beszélgetések során a romániai viszonyokra rákérdező, kényelmetlen
tartalmú kérdések ugyanis olyan csapdahelyzetet teremtettek, amely az egy-
ház képviselőit akarva-akaratlanul az ország arculatépítő „ügynökeinek” mi-
nősítette át. Ez a kényszerhelyzet az 1964. augusztus 18–23. között megtar-
tott hágai konferencián állt elő először, ahol a romániai unitárius egyház a

hallgatónak tanulmányi érdemdíjaként pedig sovén, antikommunista tartalmú köny-
vet adott (Józan Miklós Szemtől szemben című prédikációs kötetéről van szó). Fe-
lesége ellenséges kijelentéseket tett Dej temetésével kapcsolatosan. ACNSAS, Fond
Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 211. f.

274 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 493. f.

275 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 390. f.

276 Uo. 383. f.

277 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 479. f.

278 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 399–402. f.

kommunista uralom berendezkedése után első alkalommal képviseltethette magát ezen a fórumon. E paradox kényszerhelyzettel első ízben Kiss szembesült, ő azonban kitérő választ adott beszélgetőpartnerének, aki a püspök véleményét szerette volna hallani ama kijelentését illetően, miszerint a kommunista és nemzetiszocialista rendszer közt semmi különbség nincs, ugyanis mindkettő diktatórikus jellegű.²⁷⁹ Közel hasonló módon járt el Sebe: ő a nehéz életviszonyok felől érdeklődő személyt azzal háritotta el, hogy az kérdezze meg a Romániában már járt amerikai ismerőseit.²⁸⁰ Egy vacsora alkalmával azonban már igyekezett cáfolni a mostoha életkörülményekre célzó véleményeket.²⁸¹ A pozitív töltetű arculatépítő szerepet egyébként maga Sebe is – öngazoló és legitimáló szándékkal – kiemelte a kongresszusról beszámoló jelentésében: „A megállapításaikban, előadásaikban, hivatalos és nyilvános jelentéseikben megfelelőképpen nyilatkoztak, mégpedig úgy, hogy a közönség megtapsolta az itteni unitárius egyházat és *a rendszerünk által megvalósított körülményeket és feltételeket.*”²⁸² (Kiemelés – P. J.)

A kongresszuson résztvevőknek ezt a magatartását több összetevő befolyásolta. Bár forrásainkban nem találunk explicit utalást, de az óvatos megnyilatkozások mögött – az informátori minőségben is résztvevő – Sebe és Kovács esetében feltehetően ott munkált a bizalmatlanság tényezője. Másfelől, a kongresszusra való kijutás a nyomasztó elszigeteltségből való kitörés alkalmát jelentette. Elfogadhatónak tűnik tehát az a felvetés, hogy ezt a nyugati világ felé nyíló kaput nem szerették volna maguk előtt elzárni.²⁸³ Harmadsorban a személyes biztonság, valamint az egyház–állam közti viszony nyugvópontra helyezése, illetve az 1956 miatt megingott bizalom vissza-

279 Uo.145. f.

280 Uo. 150. f.

281 Uo. 146. f.

282 Uo 145. f. „În constatările, expunerile, rapoartele oficiale și deschise s-au exprimat în mod corespunzător, ba chiar în așa fel că au provocat aplauzele publicului la adresa bisericii unitariene de la noi și la adresa împrejurărilor și condițiilor înfăptuite de regimul nostru.” [Kiemelés – P. J.]

283 Uo. „Membrii delegației, după cum s-au exprimat înaintea plecării lor, erau hotărâți să reprezinte în așa fel biserica Unitariană din R.P.R. și țara noastră ca să nu le poată reproșa nimeni nimic în urma comportării lor. Au exprimat în mai multe rânduri în mai multe variații că nu vreau să piardă încrederea conducătorilor Departamentului Cultelor și a guvernului.” [„A küldöttség tagjai, ahogyan elutazásuk előtt kifejtették, el voltak tökéelve, hogy olyan formában képviseljék az RNK-beli unitárius egyházat, hogy senki semmit ne röhasson fel nekik. Több alkalommal és többféle formában fejtették ki, hogy nem akarják a Vallásügyi Osztály és a kormány vezetőinek bizalmát elveszíteni.”]

szerezése is közrejátszott a nagyfokú elővigyázatosságban. Ezt látszik visszaigazolni a püspöknek az a megnyilatkozása, mellyel egy Magyarországról disszidáló református lelkész társaságának visszautasítását indokolta: „Részletesen megmagyarázta, hogy »én nem akarok ilyen emberekkel összekeveredni. Ki tudja, hogy milyen ember, hogy mi terheli, hogy nem akar visszatérni. Nem akarok vele semmit beszélni. Nekünk vissza kell térnünk a mi országunkba, és az a feladatunk, hogy védjük népünket. Nehéz feladatunk van, vezetnünk kell az egyházunkat, a helyzetünk elég kényes. Nem akarom magam ellehetetleníteni az ország kormánya előtt.«”²⁸⁴

Az állami ellenőrzés mértékére a résztvevők tekintetében is beszédes adatokkal szolgál a kongresszus: az egyház képviselőiben kiutazók közül ketten (Kovács, Sebe) ugyanis a Securitate emberei voltak.²⁸⁵ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a belügyi szerveknek minden mozzanatról tudomásuk volt, azonfelül, közvetítésükkel közvetlenül befolyásolhatták, irányíthatták a kolozsvári küldöttség tevékenységét és megnyilatkozásait.

Az egyház és az állam közti viszony, valamint az előbbi alárendelt helyzete még markánsabban nyilvánult meg a Romániába érkező unitáriusok esetében. Ezek a látogatások ugyanis minden alkalommal hatalmas terhet raktak a kolozsvári egyházvezetés vállára.

Először is, mivel tudták, hogy a belügyi szervek minden egyes látogatást nyomon követnek, és óriási a kockázata annak, hogy egy téves gondolatból kellemetlenségeik származhassanak.²⁸⁶ Világosan kihámozható ez Kovácsnak az 1964 augusztusában Kolozsvárra látogató amerikai csoport fogadása alkalmával elhangzó megjegyzéséből: „... számukra nehéz fog lenni, mert a Harrington családot követni fogják és telefonjukat le fogják hallgatni. Még annyit mondott, hogy Kiss Elek lakása is (...) hosszabb ideje megfigyelés alatt áll. Figyelmeztette a forrást, hogy vigyázzon nagyon, ne beszéljen so-

284 Uo. 145–146. f. „A explicat pe larg că »eu nu vreau să mă amestec cu astfel de oameni. Cine știe ce fel de om, că ce are pe cap de nu vrea să se întoarcă. Nu vreau să discut cu el nimic. Noi trebuie să ne întoarcem în țara noastră și avem menirea să apărăm pe poporul nostru. Noi avem o sarcină grea, trebuie să conducem biserica noastră, situația noastră este destul de delicată. Nu vreau să mă fac imposibil înaintea guvernului țării...«”

285 A küldöttség összetételében szintén döntő szava volt az állami szerveknek. 1963. január 16-án a kolozsvári tartományi Securitate igazgatósága átiratban jelezte a Vallásügy Osztálynak, hogy a hágai kongresszusra menni szándékozók megfelelnek az általuk megállapított mércének. ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 215. f.

286 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 139. f.

kat, amikor megérkezik a küldöttség, hogy ne legyenek kellemetlenségei”.²⁸⁷ Ugyanezekkel az okokkal magyarázható az a jelenség, hogy a kolozsvári egyházvezetés minden elkerülhető látogatás alól igyekezett kibújni. A külföldi érintkezésektől és azok következményeitől való fóbiás tartózkodás, félelem nyomaival gyakran találkozni forrásainkban. 1952-ben a püspök például azzal a kéréssel fordult a vendéglátóiparban dolgozó – egyébként informátor – ifj. Kauntz Józsefhez, hogyha külföldiek érkeznek Kolozsvárra és találkozni szeretnének vele, rendezze úgy, hogy ne kelljen személyesen kapcsolatba lépnie azokkal, mivel „amennyire lehet, csendes életet szeretnék magamnak, és nem akarom, hogy abba a gyanúba essem, hogy kapcsolatokat tartok fenn külfölddel”.²⁸⁸ Izsák Rázmányra hivatkozó jelentése szerint Van der Woude IARF elnök 1959 márciusában megejtett, de be nem jelentett látogatása valóságos pánikhangulatot idézett elő a püspökség tisztviselőinek körében: Erdő, Simén, Kovács, Szathmáry került a vele való érintkezést, Csifó pedig, aki a püspökkel együtt fogadta Woundét, egész idő alatt nagyon meg volt ijedve.²⁸⁹ Hasonló reakciót könyvelhetünk el a börtönből 1963-ban szabadult Erdőnél, aki Harringtonék 1964-es látogatásakor egyszerűen nem akart egyedül maradni az amerikai vendégekkel.²⁹⁰ A Harringtonék fiának látogatását bejelentő hírt Csifó szintén rosszkedvűen fogadta.²⁹¹

Másfelől a beépített egyházi tisztviselőkre a szigorú utasítások végrehajtsa is nyomasztó súlyként hatott. Harringtonék 1964. augusztus 8–13. közötti látogatása alkalmával az egyházvezetésre beállított ügynökök például roppant sokrétű feladat végrehajtására kaptak utasítást a belügyi szervektől. A speciális, egyénekre lebontott megbízatások közül Kovács a következő feladatokat kapta: puhatolózza ki a látogatás valódi célját, mi iránt érdeklődtek, milyen jellegű kiadványokat hoztak az országba, szándékoztak-e az állam biztonságát veszélyeztető anyagokat, dokumentumokat kicsempészni, kikkel léptek érintkezésbe, milyen céllal és kik érdeklődtek a helybe-

287 Uo. „... pentru ei va fi greu, pentru că (sic!) familia Harsington va fi urmărită și telefonul lor interceptat. A mai spus că și locuința lui Kiss Elek (...) de mai mult timp este ținută sub observație. I-a atras atenția sursei să aibă mare grijă, să nu vorbească mult, cînd va veni delegația, ca să nu aibă neplăceri.”

288 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 167. f. „eu vreau să am o viață cit se poate de liniștită și nu doresc să ajung în bănuiala că întretin relații cu străinătatea”.

289 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 98. f.

290 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725 Vol. 4. 126. f.

291 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 340. f.

liek közül a látogatók felől.²⁹² Sebe kolozsvári papi minőségében az istentisztelet levezetésére kapott utasítást az esetleges ellenséges hangulat kialakulásának megfékezése végett, továbbá Harrington beszédének megfigyelésére.²⁹³

Az információszerzésen túlmenően Kovácsék az országarculat pozitív fényben való bemutatásának terhes feladatát is megkapták: „Az ügynökök (...) utasítva lesznek továbbá, hogy abban az esetben, ha a küldöttség valamelyik tagja olyan kérdések felől érdeklődik, amelyek operatív szempontból érdeklik a szerveinket, mint például az unitáriusok és a magyarok általános helyzete Erdélyben, stb., ne bocsátkozzanak nacionalista-sovinisza jellegű vagy az országot befeketítő beszédekbe. A beszélgetések során, ha megkérdezik, mutassanak rá, hogy az unitáriusok, akárcsak a többi magyar felekezetek, vallásszabadságot élveznek, a teológiát az állam tartja fenn, a lelkészek a fizetésüket az államtól kapják, a kiegészítést pedig a hívek hozzájárulásából, szép számban látogatják a vallásos szertartásokat, voltak bizonyos hiányosságok, amelyeket menetközben megszüntettek, hogy a magyar kisebbség ugyanazokat a jogokat élvezi, mint a többi kisebbség vagy a román nép, sok magyar gyermek folytat középfokú és egyetemi tanulmányokat, már nincs jelen a múltbeli sovinizmus, és jól érzik magukat.”²⁹⁴

Az egyházvezetésre nehezedő nyomást és az ebből fakadó állami végrehajtó szervvé való leminősülését nemcsak a fentiekben vázoltak jelzik, hanem azok a – hágai konferencián már jelentkező – groteszk helyzetek is, amikor a külföldi vendégek előtt az egyházi tisztviselők a rendszer demokratikus voltát és az egyház idealisztikus helyzetét kényszerültek bizonygatni. Roppanó beszédek ilyen tekintetben a következő példák: 1965. augusztus 8-án kelet-európai körútja alkalmával egy huszonhárom amerikai állam-

292 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 50. f. 293 Uo. 51. f.

294 Uo. 51-52. f. „Agenții (...) vor fi instruiți de asemenea ca în situația în care vreun membru din delegație se interesează de unele probleme ce perzintă interes operativ pentru organele noastre, ca de exemplu situația unitarienilor și a maghiarilor în general din Transilvania, etc., să nu se atrezeze în discuții cu caracter naționalist-șovin sau de a ponegi țara noastră. În discuții dacă vor fi întrebați, să arate că unitarienii, ca de altfel și maghiarii de celelalte confesiuni se bucură de libertatea de credință, teologia este susținută de stat, preoții primesc salariu dela (sic!) stat și întregirea din contribuțiile credincioșilor, că au o ferecvență bună la serviciile religioase, au fost unele neajunsuri inerente, care pe parcurs au fost lichidate, că minoritatea maghiară se bucură de aceleași drepturi ca și celelalte minorități sau poporul român, mulți copii maghiari urmează școala medie și universitatea că nu se mai manifestă șovinismul din trecut, și că se simt bine.”

polgárból álló turistacsoport érkezett Kolozsvárra. Érkezésüket megelőzően táviratban értesítették Kolozsvárt látogatásukról. Sebe jelentése szerint a püspök távollétében fogadásukról döntő grémium (Sebe, Bende, Kovács, Szathmáry) rendkívül óvatos volt, és úgy döntött, hogy nem fogják fogadni a vendégeket érkezésükkor, sem pedig elkísérni a városban való tartózkodásuk alkalmával, mindössze arra szorítkoznak, hogyha meglátogatják a püspökséget, akkor barátságos fogadtatásban részesítik őket.²⁹⁵ A félelem és az abból fakadó kényszerérzet, óvatosság azonban nemcsak a gyűlésen, hanem a találkozás alkalmával is megmutatkozott. Ennek megfelelően Kovács expozéjában a vallások szabadságáról, a felekezetek közti egyenlőségről, valamint az állam nyújtotta támogatásról értekezett, felemlítve utóbbinak a római katolikus, református és unitárius templomok felújításához nyújtott támogatását.²⁹⁶ Az egyháztársadalmi élet és az egyház szociális tevékenysége felől érdeklődő kérdésekre szintén kedvező válaszok érkeztek Sebe, Kovács és Bende részéről. Először is kifejtették, hogy az egyház szociális munkájára nincs szükség, mivel azt a feladatot az állam látja el, de különben sincsenek szegények, mert mindenkinek munkája van, a munkaképtelenek, öregek pedig otthonokban vannak elhelyezve, ahol megfelelő ellátásban részesülnek, vagy pedig nyugdíjat kapnak.²⁹⁷ Pozitívként kiemelték továbbá az ingyenes egészségügyi ellátást és az ingyenes oktatási rendszert.

A másik ilyen kényszerhelyzetre Dana McLean Greely (az Amerikai Unitárius Univerzalisták elnöke) és Max Kapp (az Amerikai Univerzalista Egyház külkapcsolatainak felelőse) látogatásakor adódott alkalom, amikor a két vendég az 1968-ban Romániában tartandó IARF kongresszusról is tárgyalt a kolozsváriakkal. A püspöktől származó és Hágában megszavazott ötletet azonban a romániai hatóságok lefűjták. Kovács mindezt azzal próbálta megmagyarázni, hogy náluk ugyan meg van tiltva a vallás elleni propaganda, de ugyanakkor tilos a mellette való agitáció is, mivel pedig a kongresszus ez utóbbi kategóriába esik, a kormány nem szeretne alkalmat teremteni vallás népszerűsítésére.²⁹⁸ A későbbi beszélgetések alkalmával szintén

295 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 216. f.

296 Uo. 217. f.

297 Uo. 218. f.

298 Uo. 226. f. „trebuie luat în considerare că statul nostru este materialist, adecă concepția este fără de Dumnezeu (sic!), deci eventual dacă Guvernul nu vrea un astfel de Congres, care desigur este o propagandă pentru religie, din motivul ca să nu ofere prilej la astfel de propagandă, trebuie să înțelegem și acest lucru”. [„figyelembe kell venni, hogy a mi államunk materialista, vagyis az alapelv Isten nélküli, ha tehát a kormány nem akarna egy ilyen kongresszust, ami természetesen a vallás melletti

jól érzékelhetők a kolozsváriaknak a romániai valóság kozmetikázásra tett kísérletei. Sebe jelentése szerint sok szó esett a felekezetek közti egyenlőségről, az állam támogatásáról, a papoknak, teológiai tanároknak és püspököknek juttatott állami fizetésekről – vagyis az állam egyházzal szembeni pozitív magatartásáról. A könyvkiadás kapcsán Greelyék által felajánlott pénzbeli támogatást Sebe azzal hátrította el, hogy: „a kiadások tekintetében nincsenek anyagi gondjaink, legfeljebb tervezési gondjaink [akadnak – P. J.], mivel az állam nagyszabású általános terveibe illeszkedünk bele”.²⁹⁹ Kappnak a lelkészek anyagi helyzetét firtató kérdésére pedig elmondta, hogy a magyarországi kollégáikkal ellentétben, ahol igen alacsonyok a fizetések, náluk a tanárokéval egyenlő juttatást kapnak, annak értékét pedig tovább emeli az ingyenes egészségügyi ellátás, oktatás és szociális gondoskodás.³⁰⁰ Az óvatosság, bizalmatlanság mélységét jelzi egyébként, hogy az általuk jól ismert, Erdélyből származó Harringtonné Szántó Vilma előtt is eltagadták a mindennapi valóságot. Nevezett kérdésére, hogy igaz-e néhány öregasszony állítása, miszerint nehéz az élet, Csifó, Sebe és Kovács is azt a választ adták, hogy jól élnek, és elutasítottak mindenféle segítségnyújtást arra hivatkozva, hogy nincs arra szükségük. Az álcázás különben annyira sikeresnek bizonyult, hogy az egyik látogató Kiss beszámolójára hivatkozva kijelentette: úgy tűnik számára, hogy Romániában nem üldözik az egyházat akkor, ha az nem mond ellent a politika által kijelölt eszméknek, irányvonalnak; az unitáriusok számára az élet elfogadható³⁰¹ – vonta le a végkövetkeztetést.

Összességében tehát elmondható, hogy az egyház külkapcsolatai már a kezdetektől fogva állami irányítás alatt álltak és elsősorban állami célokot szolgáltak: információszerzés, tájékozódás, illetve a rendszer arculatának pozitív közvetítése a nyugati világ felé.

b. Egyházpolitikai irányvonal

Érzékelve a korábbiaktól lényegesen eltérő új politikai környezetet és az ebből eredő roppant egyenlőtlen erőviszonyokat, az egyház konfliktusmentesen integrálódott az új társadalmi, gazdasági és politikai szerkezetekbe,

propaganda, annak oka, hogy ne nyújtson alkalmat egy ilyen propagandára; ezt a dolgot is meg kell értsük”.]

299 Uo. 226. f. „nu avem probleme de bani cu editări, cel puțin probleme de planificare, pentru că ne încadrăm în palnurile generale grandioase ale statului”.

300 Uo. 227. f.

301 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 3. 193. f.

azaz automatikusan teljesítette az állam szocialista átalakításokra törekvő rendelkezéseit.

A letartóztatásokat megelőző időszakban azonban találni néhány olyan apró mozzanatot, amely arra utal, hogy Kolozsvár a számára kedvezőtlennek mutakozó, az egyház belügyét közvetlenül érintő intézkedés esetében hajlandó volt „konfrontálódni”, véleményt nyilvánítani az állami hatóságokkal szemben. Ezek a több-kevesebb súllyal bíró, inkább jelzésértékű ellenállási akciók kétféleképpen csoportosíthatóak: nyíltabb (közvetlen) és burkoltabb (közvetett) konfrontáció. Az első csoportba az állami hatóságokkal szembeni, valamint a nagyobb, nyíltabb fórumokon elhangzó állásfoglalásokat, akciókat soroltuk, a másodikba pedig a belső körökben, vagy pedig szimbolikus formában jelentkező megnyilvánulásokat. (Mivel a korabeli egyházvezetés – Kiss személyéből is fakadóan – hangsúlyosan püspökcentrikus volt, ezért az egyházpolitika alakulását az ő megnyilatkozásai és intézkedései tükrében kívánjuk rekonstruálni.)

Az első kategória legkiemelkedőbb mozzanata az előbbi fejezetben részletesen ismertetett kolozsvári lelkészválasztás volt, igaz azonban, hogy ebbe a konfliktusba az állam inkább közvetett formában avatkozott be.

A konszolidáció szakaszában tartó rendszer – miként a lelkészválasztás esete is igazolja – „radikálisabb” fellépések megtételére teremtett lehetőséget. Ezt illusztrálja az 1948 szeptemberében történő teremfoglalási kísérlet, amikor az 1-es számú (volt Unitárius Kollégium) fiúliceum bizottsága tanterem átadásának céljával kereste meg a püspököt. A jelentés szerint Kiss emelt hangon elutasító választ adott a küldöttségnek, a tanügyminiszter azon rendelkezésére hivatkozva, miszerint az egyházat a jelenlegi épületében kell hagyni.³⁰² A tanítóképző három tantermet kérő levelét kézbesítő kiküldöttjét Kiss ugyancsak visszautasította,³⁰³ lépésével a püspökségen is egyetértettek. A kezdeti időszak merészebb magatartását Kovács kijelentése ugyancsak visszaigazolja, mint mondta: az utolsó leheletükig küzdeniük kell, ellenkező esetben ugyanis kirakják az intézetből, annak ellenére, hogy semmiféle joguk nincs arra.³⁰⁴

Fentiek csoportjába sorolható Szőcs András tanfelügyelő 1952. április 13-án kelt, az egyház keretében végzett vallásoktatás korlátozására tett javaslat, melyben arra kérte a püspököt, hogy a valláserkölcsei nevelési órákat a korábbi gyakorlattal szemben hetente egy alkalommal vasárnap és a templomban tartásák. Szőcs igényére a püspök ekkor még egy meglehetősen

302 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 14. f.

303 Uo.

304 Uo.

éles tartalmú elutasító választ fogalmazott meg: „Dr. Kiss Elek püspök miután meghallgatta Szöcs Andrást, támadott, kijelentvén, hogy az egyház ismét üldözve van, és a Vallásügyi Minisztérium a szabad vallásgyakorlást akarja korlátozni. Hozzátette, hogy 1940–1944 között nem is avatkoztak bele az egyház dolgaiba, a vallásórák látogatása nem volt kielégítő, de most, amikor az egyházat megtűrik és üldözik, növekedés tapasztalható a gyermekek részvételénél. Megígérem, mondta a püspök, hogy a gyermekek mozgósítása végett még fokozottabb munkát fogunk végezni, mint eddig, hogy megmutassuk, erőnk meghajlíthatatlan és növekvőben.”³⁰⁵

A hivatalos kánonnal való szembemenés enyhébb válfaját jelentette a szószéken elhangzó prédikáció. 1951 decemberében Nagybányán Kiss a vallás szabad és bátor gyakorlására és megvallására buzdította templomi hallgatóságát.³⁰⁶ Hasonló tartalmú üzenetet fogalmazott meg 1950. január 1-én Sebe esperesi beiktatásakor, ahol az új esperest az önfeláldozó egyházszolgálatra, a lelkészeket pedig az egyház érdekeiért való odaadó harcra szólította fel.³⁰⁷ 1956. június 24-én a tanévzáró keretében pedig kijelentette, hogy mindent megtett annak érdekében, hogy az új materialista ideológia ne hogy megfertőzze a teológusok és székelyföldi hívek lelkét.³⁰⁸

A rendszer ideológiájával szembeni állásfoglalás kategóriájába sorolható továbbá a püspök azon rendelkezése, mellyel megtiltotta a tanároknak a

305 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728 Vol. 2. 560. f. „Episcopul dr. Kiss Alexa după ce a ascultat pe Szocs Andrei a atacat declarând, că biserica este iarăși persecutată și Ministerul Cultelor vrea să limiteze exercitarea libertății religioase. A adăugat că în intervalul 1940-1944 nici nu s-a amestecat în problemele bisericii, frecvența la catechizare era nemulțumitoare, dar acuma cînd biserica este tolerată și persecutată se observă o creștere la frecvența copiilor. Promit declara episcopul că vom duce o muncă și mai intensă ca până acum pentru mobilizarea copiilor la catechizare ca să arătăm că puterea noastră este neclintită și în creștere.”

306 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 309. f.

307 Uo. 318. f. „Episcopu a atras atenția protopopului Sebe că are datoria să jertfească chiar și viața pentru biserică. Mai departe a spus că zilele acestea sunt grele, dar preoțimea trebuie să ducă luptă pentru apărarea intereselor bisericesti din tot sufletul lor.” [„A püspök figyelmeztette Sebe esperest: feladata, hogy még az életét is feláldozza az egyházért. Ezek az idők nehezek, folytatta, de a papságnak teljes odaadással harcolnia kell az egyház érdekeiért.”]

308 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 73. f. „el personal în anii precedenți a făcut totul ca ideologia nouă materialistă nu cumva să atingă sufletele studenților sau a credincioșilor din secuime”. [„az előző esztendőben ő személyesen mindent megtett, hogy az új materialista ideológia ne fertőztesse meg a hallgatók és a székely hívek lelkét”.]

hallgatók „demokratikus szellemben” való oktatását. Bende – forrásunk szerint – próbálkozott bizonyos „kritikai szellemet” bevezetni előadásaiba, de Kiss figyelmeztette, hogy ilyen dolgoknak nincs helye az unitárius teológián.³⁰⁹ Az unitárius teológiai hallgatók távolmaradása a november 7-i és december 21-i ünnepi megemlékezésekről a rendszerrel szembeni elutasítás ugyancsak egy diszkrétebb megnyilvánulási formájaként értelmezhető, akárcsak az ARLUS-ba³¹⁰ való beiratkozástól való vonakodás, vagy pedig az azon belüli passzív magatartás.³¹¹ Ezeket a jelenségeket a belügyi szervek a püspök reakciós magatartására vezették vissza.

Az egyházvezetés rendszerrel szembeni közvetett ellenszegülésének talán legbeszédesebb példája az unitárius kalendárium kiadásának elfektetése azt követően, hogy annak megjelentetését számukra túl erős lojalitási nyilatkozatok leközléséhez kötötték.³¹² Ugyanebbe a kategóriába sorolható Simén azon akciója, mely alkalommal – az állami utasítás ellenére – szószéki szolgálatában – „megfeledezett” beszélni a megadott beszédtemáról: a békéről.³¹³ Hasonló jellegű volt a teológiai tanárok azon döntése is, mellyel elutasították Bende arra vonatkozó kérését, hogy a húsvéti legáció alkalmával az egyházközségekbe kiküldendő teológusok számára a vetési munkálatakról írjanak beszédeket.³¹⁴

A minimális ellenállás jelenléte több tényezővel magyarázható: Kiss impulzívabb személyisége, nagyon jónak mondható kapcsolata Grozával, amely bizonyos fokú védelmet jelentett számukra, és nem utolsósorban az állam egyházzal szembeni „toleráns” magatartása, amely Rázmány és Ürmössy kivételével az ötvenes évek végéig érintetlenül hagyta tisztikarát.

1959 után az egyházvezetés szintjén tapasztalható minimális ellenállás elillant, a jelenség gyökere pedig a püspök által képviselt azon egyházpolitikai stratégiában keresendő, amely kezdetektől fogva – szöges ellentétben állva a Márton Áron által megtestesített irányvonallal –, a konfrontáció helyett a tárgyaláson, kiegyezésen nyugvó „békés együttélés” alternatíváját kereste.

309 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 312. f.

310 Asociația Română pentru strângerea Legăturilor cu Uniunea Sovietică (Román-Szovjet Baráti Társaság).

311 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 312. f.

312 ACNSAS, Fond Dosar personal al agentului Scriptologul. R. 301671. 141. f.; ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 1. 61. f.

313 ACNSAS, Fond operativ Csifo Nagy-Ladislau și alții. I. 235723. Vol. 1. 197, 199. f.

314 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 1. 118. f.

Ennek az útnak a tudatos vállalását több forrásunk is jelzi. Izsák jelentése szerint 1956. június 24-én, a tanévzáró ünnepi vacsora alkalmával Kiss a református és evangélikus előjárók előtt kijelentette, hogy nem az önmagukat mártírnak kikiáltó katolikus egyház, hanem ők, a protestánsok azok, akik ellenálltak a kommunizmust az egyházban meghonosítani kívánó személyeknek.³¹⁵ 1964-ben Sebének pedig a következőket nyilatkozta: úgy véli, hogy az egyház és mindannyiuk érdeke, hogy az állammal minél nagyobb békességben, harmóniában éljenek. Az ő feladata, hogy az egyház érdekeit védje, ezt is teszi, de ezt csak úgy lehet, ha figyelembe veszik a valós helyzetet, amiben élnek. Ez nem azt jelenti, hogy engedjenek, behódoljanak, de jelenti a Vallásügyi Osztály utasításaihoz való igazodást, a létező keretekbe való beilleszkedést, az arra való törekvést, hogy az állam törvényeit tiszteletben tartva érjenek el eredményeket.³¹⁶

A meddőnek tartott konfliktusos egyházpolitika elutasítása világosan kihámozható a Lőrinczi László ürmösi és Májay Endre brassói lelkész között 1953 nyarán lezajlott párbeszédéből is. Az utóbbi kritikájára, miszerint az egyházvezetés lefeküdt a kormánynak, előbbi a következőképpen replikázott: mi helyesebb? A Márton Áron magatartása, aki hajthatatlan volt, és akit a legaljasabb módon bebörtönöztek? Mit tud tenni ilyen helyzetben népe érdekében? Szenved ő is, a püspöksége pedig teljesen meg van nyomo-

315 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 73. f. „Cultul catolic strigă și se vaită că ea a fost martiră zilelor de azi cînd au suferit nespun de regimurile actuale. Dar noi zicem că »noi protestanții am făcut totul împotriva comunismului și nouă se datorește faptul că am opus acelora care au încercat să introducă comunismul în biserică.«; [„A katolikus felekezet kiált és jajgat, hogy ő volt napjaink mártírja, amikor kimondhatatlanul szenvedett a jelenlegi rendszerektől. Mi azonban azt mondjuk, hogy »mi, protestánsok mindent megtettünk a kommunizmus ellen, és nekünk köszönhető, hogy ellenálltunk azoknak, akik a kommunizmust be akarták vinni az egyházba.«.]

316 Uo. 403. f. „... eu consider, că este interesul bisericii și interesul tuturora, ca să trăim în cît mai perfectă armonie cu statul, sarcina mea este ca să apăr interesele bisericii și o fac aceasta, dar aceasta se poate face numai așa dacă dăm seama de situația reală în care trăim. Aceasta nu înseamnă să cedăm, să fim lingușitori, dar înseamnă să ne acomodăm (sic!) de directivele date de departament și între cadrele existente, în acord cu legile țării să încercăm (sic!) a ajunge la reuultate (sic!)”. [„... úgy gondolom, hogy az egyház és a mindannyiunk érdeke, hogy minél harmonikusabb viszonyban éljünk az állammal, az én feladatom, hogy védjem az egyház érdekeit és ezt megteszem, de ezt csak úgy lehet, ha felismerjük a valós helyzetet, amelyben élünk. Ez nem jelenti azt, hogy meghátráljunk, hogy hízelgőek legyünk, hanem azt, hogy igazodjunk a [vallásügyi] osztály adta utasításokhoz és a létező keretekhez, hogy az ország törvényeivel összhangban igyekezzünk eredményeket elérni”.]

rítva. Lássanak tovább az orruknál, akiket megválasztottak, azok okosabbak náluknál, és a múltjuk szavatolja erkölcsi érintetlenségüket. Nem szabad felületesen szemlélni a dolgokat. Bende a legnagyobb szerencse, hogy náluk van. Kiegyensúlyozott, érett ember, tudja, mit kell tenni. Természetesen ő is kap utasításokat, amelyeket végre kell, hogy hajtson. Kiss nem ítéltető el, nálánál megfelelőbb egyházvezetőt nemigen kaphattak volna, és lényegében ugyanazok vezetnek, akik a múltban. Az pedig, hogy ez így alakulhatott, művészetre volt szükség, és a legnagyobb hiba volna őket kétszínűeknek nevezni és magatartásukban kételkedni. Meg kell érteni az idők kívánalmait, és azokhoz kell igazodni, főleg most, amikor a papságot a legnagyobb veszély fenyegeti. Ő nagy tisztelője a jelenlegi egyházvezetésnek, akiket megalkuvással vádol a papság, de éppen Kissnek a legnehezebb eljátszani ezt a szerepet. Feltétlenül engedelmeskedniük kell a regnáló egyházvezetésnek, mert ugyan találhatóak bennük egyéni hibák, de összességében ennél szerencsésebb kombináció nem is lehetett volna. A helyes út, megadni a császárnak, ami a császáré és Istennek, ami az Istené. Nehéz történelmi időket élnek, élet-halál harc folyik, ennek figyelembevétele alapján ítélje meg az egyházvezetést.³¹⁷

317 Uo. 40–41. f. „Să mă gândesc puțin, care este o politică mai justă a lui Marton Aron, care după părerea ta a stat neclintit și a încercat să fie îndrăzneț pentru interesele poporului, și a fost întemnițat într-un mod cel mai josnic. Te întreb că el acum ce poate să facă în interesul poporului? Suferă și el, iar parohia lui este complet schilodă. Să nu vedem niciodată numai până (sic!) în vârful nasului. Să fim convingși că acei pe cari i-am pus în posturi de conducere sunt mai deștepți decât (sic!) noi, și să nu uităm că în conducerea parohiei noastre sunt toți acei cari au fost aleși de noi, oamnei cari în trecut au dovedit că pot avea garanția morală completă. Te rog să nu fi un observator superficial, să vezi lucrurile din adâncime, dacă și tu așa vorbești cari stai aproape de ceredincioșii unitarieni, atunci ce să așteptăm de la acei cari stau departe. (...) Episcopul dr. Kiss Elek nu poate fi condamnat, deoarece pot să spun că mai bine ca el, mai înțelept, nu putea să stea mulți în locul lui, după cum am mai arătat (sic!) nu pârăra (sic!) observatorului superficial este important, ci istoria va fi în competență să judece atitudinea oamenilor de conducere din timpul nostru. Sper că și tu recunoști că în esență tot acei oameni conduc clerul, cari au condus și în trecut, să mă crezi că pentru a face acest lucru a fost nevoie de artă, și cea mai mare greșeală de a-i numi schimbători de culoare și a se îndoi asupra atitudinii lor. Trebuie să înțelegem cerințele timpurilor și să ne acomodăm de ele, mai ales acum când (sic!) clerul este amenințat de cel mai mare pericol, mi-ar plăcea să văd că ce părere (sic!) aveți că cine și cum ar putea să treacă asupra timpurilor periculoase. Eu sunt un mare recunoscător conducerii noastre clericale și văd cu tristețe că în ce fel considerați politica clerului nostru, este ușor să-i considerați ca oameni cari imediat capitulează în fața guvernului, dar să mă credeți că pentru el este cel mai

Ennek a kényszerhelyzetet elfogadó, engedmények kiaknázására törekvő, túlélő és integrációs stratégiának a vállalását apologetikus jelleggel maga Kiss is megerősítette Iordaky informátornak, utalva az őt árulással vádoló kijelentések megalapozatlan voltára. Mint mondta, helyzete nagyon nehéz, butaság lenne részéről, ha olyan lépéseket tenne, amelyek börtönbe juttatnák, mivel az nem megfelelő megoldás. A jelen körülmények között nem

greu să joace acest rol. (...) Neconștientat trebuie să capitulăm în fața conducerii noastre clericale, că pot să găsești greșeli în atitudinea lor ca oameni..., dar din punct de vedere unit clerical, îți pun (sic!) că o compoziție norocoasă mai mare nu ar putea exista. Să ai în vedere ca să dai regelui ceace este a lui, la fel și împăratului, dacă urmați aceasta să mă crezi că mergeți pe o cale justă. (...) Trăim vremuri grele istorice, unde lupta se duce pe viață și pe moarte, a fi sau a nu fi, să stea în fața ta și atunci sigur că vei avea o părere (sic!) cu totul altă asupra oamenilor de conducere a clerului nostru.” [„Gondolkodjak egy picit, melyik helyesebb politika, a Márton Ároné, aki a véleményed szerint hajlíthatatlanul állt és merész igyekezett maradni a nép érdekeiért és akit a legaljasabb módon bebörtönöztek. Kérdezlek én, mit tud ő most tenni a nép érdekében? Szenved ő is, a püspöksége pedig teljesen meg van nyomorítva. Ne lássunk soha csak az orrunkig. Legyünk meggyőződve, hogy azok, akiket vezető állásokba helyeztünk, okosabbak mint mi. Ne felejtjük el, hogy az egyházunk vezetésében mind ott vannak azok, akiket mi választottunk meg, olyan emberek, akik a múltban bebizonyították, hogy erkölcsileg teljesen megbízhatóak. Kérlek, ne légy felületes megfigyelő, lásd meg a dolgokat a mélységükben, ha te is így beszélsz, aki közel állsz az unitárius hívekhez, akkor mit várjunk azoktól, akik távol állnak. (...) Kiss Elek püspököt nem lehet elítélni, mert elmondhatom, hogy jobb mint ő, okosabb, nem ilhettett volna sok a helyébe. Ahogy arra már rámutattam, nem a felületes megfigyelő véleménye a fontos, hanem a történelem lesz hivatott arra, hogy megítélje napjaink vezető embereinek magatartását. Remélem, te is elismered, hogy lényegében ugyanazok az emberek vezetik a papságot, akik a múltban is; hidd el, ahhoz, hogy ez így legyen, művészetre volt szükség, és a legnagyobb hiba kétszínűeknek nevezni őket és magatartásuk felett kételkedni. Meg kell értenünk a kor követelményeit és azokhoz kell igazodnunk, főleg most, amikor a papságot a legnagyobb veszély fenyegeti, szeretném látni, hogy mi a véleményetek, ki és hogyan tudna átjutni a nehéz időkhöz. Én nagy elismerője vagyok a mi egyházi vezetőségünknek, és szomorúan látom, hogyan vélekedtek vezetőségünk politikájáról; könnyű őket olyan embereknek tartani, akik azonnal behódolnak a kormánynak, de higgyétek el nekem, hogy neki a legnehezebb eljátszani ezt a szerepet. (...) Feltétlenül engedelmeskednünk kell a mi egyházi vezetőségünknek, mert találhatsz hibákat a magatartásukban mint embereikében..., de egyházi szempontból azt mondom, hogy egy szerencsésebb összetétel nem nagyon tudna létezni. Tartsd szem előtt: add meg a királynak, ami az övé, hasonlóképpen a császárnak is, ha ezt követitek, higgyétek el, jó úton jártok. (...) Nehéz történelmi időköt élünk, ahol a harc életre és halálra folyik, lenni vagy nem lenni, ez legyen előtted, és akkor biztos, hogy teljesen más véleménnyel leszel a papság vezető embereiről.”]

könnyű, de ő mindent megtesz az erdélyi magyarok érdekében, intézkedéseit azonban, főleg nyugaton, tévesen értelmezik. Nehéz volt, de sikerült például meggyőznie a Brassai Sámuel iskola igazgatóját, hogy a politikailag elítélt lelkészek gyermekeit felvegyék a középiskolába. Erről azonban a nyilvánosság nem tud. Tudja, hogy követik, hogy minden levelét elolvassák, ennek ellenére ő minden levelét bemutatja a néptanács felügyelőjének, így fejezve ki „lojalitását”. Ezeket a körülményeket, jelenségeket nem veszik figyelembe, és tévesen értelmezik helyzetét és tevékenységét a körülötte állók.³¹⁸

Egy esztendővel később, 1964-ben Sebének kifejtett gondolatai pedig azt sugallják, hogy Kiss egyházkormányzati nézeteit az aktuálpolitikai konjunktúrán túlmenően, a világ, a társadalom fejlődéséről alkotott – realista – és fatalista – egyaránt nevezhető – felfogása is nagymértékben befolyásolta. E szerint neki nem kell foglalkoznia a világ dolgaival, annak megváltoztatásával, mert az nem az ő feladata, de még azoké sem, akik azt irányítják. Utóbbiak sem tehetnek mást, mint amit tesznek. A világ sorsa nagyobb erőktől függ, hogy milyen lesz és hogyan alakul, az az ő erejük meghaladó tényezőktől függ, ezekkel a dolgokkal nekik nem kell törődniük. Feladatuk, hogy egyetértésben azokkal, akikkel kapcsolatban állnak, megvédjék érdekeiket és biztosítsák a létükhöz szükséges feltételeket.³¹⁹

Kolozsvár egyházkormányzati filozófiája tehát a kezdetektől fogva a megegyezés alapelvein nyugodott, hasznosabbnak találták ugyanis a pilla-

318 Uo. 347–348. f.

319 Uo. 403. f. „Eu nu trebuie să mă ocup afară de aceasta cu treburile lumii, cu schimbarea lumii. Acesta nu e sarcina mea. Nu e sarcina nici aceluia, cu care avem noi legături din partea statului. Chiar nici acei care ne cîrmuiesc pe noi nu pot să facă atcumba (sic!), cum o fac. Firește care are sarcina și menirea lui. Regimul în care trăim, are menirea lui și trebuie să procedeze așa cum procedează. Evoluția lumii depinde de puterile mai mari. Cum va fi și cum se va forma, va fi hotărît de factori care sînt peste puterile noastre. Noi nu trebuie să ne ocupăm de aceasta. Noi avem menirea ca în înțelegere cu acei care avem legături să apărăm problemele și interesele noastre și să asigurăm succesele necesare vieții noastre.” [„Nekem ezen kívül nem kell foglalkoznom a világ dolgaival, a világ megváltoztatásával. Ez nem az én feladatom. Még azok, akik minket kormányoznak, sem tehetnek másképp, mint ahogy tesznek. Természetesen mindenkinek megvan a feladata és hivatása. A rendszernek, amelyben élünk, megvan a maga hivatása, és úgy kell, hogy eljárjon, ahogyan eljár. A világ fejlődése nagyobb erőktől függ. Hogy hogyan és mivé fog alakulni, azt a mi erőket meghaladó tényezők határozzák meg. Nekünk nem kell ezzel foglalkozni. Feladatunk, hogy egyetértésben azokkal, akikkel kapcsolatban állunk, megvédjük érdekeinket és biztosítsuk az életünkhöz szükséges sikereket.”]

natnyi lehetőségekkel való élést, mint a szerintük sehova sem vezető, csak veszteségeket eredményező konfrontációt. Politikájuk alappilléret az unitárius püspök Grozával ápolt baráti kapcsolatai képezték, forrásaink pedig arra utalnak, hogy ez a taktika a kezdeti időszakban nem volt terméketlen. 1958. január 1-jén, újévi beszédében például Kiss nagy elismeréssel beszélt Grozáról és kormányáról, hangsúlyozva, hogy 1957-ben az egyház és állam együtt haladtak, és minden felmerült problémájukat jóindulattal oldotta meg a kormányzat.³²⁰ 1964 augusztusában Kissné Iordaky (Ferenczi Emma) informátornak tett helyzetértékelőjében ugyancsak utalt arra, hogy jelen helyzetükkel szemben régebben elfogadhatóbb állapotok voltak, mert Grozával még bizonyos dolgokat el lehetett intézni.³²¹

A rendszer magatartására hangolt egyházpolitika tehát szoros összefüggésben állt Bukarest egyház- és magyarságpolitikájának fluktuációjával, és eleve védekező helyzetben pozicionálta az egyházat. Az 1959-es letartóztatások után a rendszer irányából fokozódó nyomás további meghátrálásra kényszerítette, és teljesen sarokba szorította Kolozsvárt, az ez irányú mozgás pedig az egyházfő megnyilatkozásaiban, magatartásában érhető a legszembetűnőbben tetten.

Így például, míg a korábbi időszakban azzal vádolták Kisst, hogy beszédeiben rendszerellenes kijelentéseket tett, a hatvanas évekkel kezdődőleg nyilvános felszólalásaiban már nem találhatunk semmiféle provokatív, félreérthető tartalmú utalást, ami a rendszer hivatalos állásfoglalásával ütközött volna. Ezzel szemben az állam iránti hűséget kifejező taktikai megfontolásból elhangzó megnyilatkozásai annyira megsokasodtak, hogy Májay szerint a papok és a hívek ellenszenvét is kiváltotta.³²² Ez a magatartás Sebének is feltűnt: szerinte Kiss a hívek között mindig és még túlzottan is lojálisan nyilatkozik.³²³

Úgy tűnik, hűségnyilatkozatainak egy része közvéleményt formáló, megelőző jellegű volt. Erre az 1964. október 12-én a Kolozsi egyházkörben tartott lelkészi értekezlet kapcsán következtethetünk, melynek apropóján

320 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 2. 176. f.

321 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 458. f. „Spune că până a trăit dr. Petru Groza, cu el au mai putut discuta intim, dar de cînd el a murit nu mai au pe nimeni.” [„Azt mondja, hogy amíg élt dr. Petru Groza, vele még lehetett bizalmasan tárgyalni, de amióta meghalt, senkijük sincs.”]

322 Uo. 147. f.

323 Uo. 174. f. „În mijlocul credincioșilor episcopul se exprimă totdeauna foarte loial, ba prea loial.” [„A hívek körében mindig nagyon hűségesen nyilatkozik, még túlságosan is hűségesen.”]

Hoinărescu Țepeș tartományi vallásügyi megbízott a papoknak a témával (*Hazánk fejlődése a felszabadulás utáni két évtizedben*) szembeni passzivitását kérte számon. Sebe azzal védekezett, hogy a lelkészek egyfelől félnek a püspök és a teológiai tanárok előtt megnyilatkozni, másfelől Kissnek szokása, hogy az előadások elhangzása után rögtön felszólal, és szinte egy új előadást tart, elvonva ezzel mindenki elől a véleménynyilvánítás lehetőségét. Joggal feltételezhető, hogy a püspök ezzel a módszerrel igyekezett megfelelő mederbe terelni és elejét venni az esetleg kedvezőtlen tartalmú hozzászólások elhangzásának; nem zárható ki azonban a kényszerű állásfoglalásra készített lelkészek fedezésének, tehermentesítésének szándéka sem. Az értekezleten elhangzott hozzászólás tartalma és szerkezeti felépítése úgyszintén a fentiekben megfogalmazott feltevéseinket erősíti: az előadás témájához való érdembeli hozzászólás helyett ugyanis az nem volt több, mint egyszerű hűségnyilatkozat.³²⁴

Kiss fokozott óvatossága – a verbális mezőn túl – az intézkedéseiben is jelentkezett. Ezzel, és nem a közömbösséggel magyarázható például Simén feleségének azon kifakadása, miszerint a püspököt nem érdekli bebörtönzött férjének és papjainak a sorsa.³²⁵ A mozgástér beszűküléséből fakadó tartózkodó magatartás Lőrinczi Mihály kinevezésekor szintén megmutatkozott. Az eredeti tervek szerint maga a püspök is jelen szeretett volna lenni Lőrinczi beiktatásán, Szathmáry és Kovács javaslatára azonban végül elállt

324 Uo. 489. f. Kiss szerint, szükséges volt az előadás, mert általa a jelenlevők képet kaphattak a haza fejlődésben és építésben levő életéről. Az egyháznak megvolt a saját élete ebben a húsz évben. Groza és Dej volt az, akik a felszabadulás után kezükbe vették a nép irányítását. Groza egész életében a népet szolgálta, és sok anyagi segítséget nyújtott az egyháznak. Egyházfőként őt is arra kérte, hogy mindig a népet szolgálja, és azt a haladás útján vezesse. Gondoljanak elismeréssel Hoinărescu Țepeșre, a tartomány vallásügyi megbízottjára, mert az mindig meghallgatta az egyház kérését, segíti és támogatja őket. Számukra nagy segítség, hogy vannak olyan emberek, akikre támaszkodhatnak, és akik az egyház érdekeit képviselik. Az elmúlt húsz évben az ország hatalmasat fejlődött. A papok is dolgoztak, de ezentúl még többet kell dolgozzanak, hogy méltók lehessenek népükhöz és az államtól kapott segítséghez, hivatásukhoz. Az unitárius egyház mindig a haladás szolgálatában állt, és a jelenben is ezt kell tennie. – Adataink szerint az egyházfő ilyen jellegű megnyilvánulásai állandó elemei voltak a lelkészi értekezleteknek. ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 236, 417. f.

325 Uo. 125. f.; Bodo informátor szerint Kiss erkölcsi kötelességének érezte, hogy Siménnek állást adjon. Uo. 421. f.

attól, hogy ott legyen, és a szolidaritás jeleként értékelhető jelenlétével kompromittálja egyházát a rendszer szemében.³²⁶

Az egyháznak az állammal szembeni alárendelt pozíciója az egyházi állások betöltésének vonatkozásában is megmutatkozott. Az addig kizárólag a püspök hatáskörébe tartozó lelkészkinévezés képlete a hatvanas évektől módosult: 1962 júniusában Lőrinczi Dénes tordai lelkész leváltásához Kiss például már a Vallásügyi Osztály beleegyezését kérte.³²⁷ Hasonló helyzettel találkozunk az 1963-as egyházi tanácsosi állás betöltésének esetében. 1963. szeptember 26-án a püspök javaslatára a Főtanács ugyan megszavazta az időközben kiszabadult Erdő kinevezését, Hoinărescu, az egyházügyi hivatal felelőse azonban felülírta az egyház legfelsőbb végrehajtó szervének a határozatát, és nem fogadta el a választás eredményét arra hivatkozva, hogy Kiss egy fontos állást előzetes egyeztetés nélkül töltött be, ráadásul egy olyan személlyel, akit elítéltek, és aki csak fél éve szabadult.³²⁸ Javasolta, hogy jelöljenek ki három személyt, majd a Vallásügyi Osztály véleményezése után ejtsenek meg egy újabb választást. Kiss elfogadta ezt a forgatókönyvet, azonban hiába jelölte Erdőt a tanácsosi állásra pályázó Sebe és Rostás Dénes mellett, mert jelölését a hatóságok elutasították. A kialakult kényszerhelyzetben végül a püspök Sebét nevezte ki a tanácsosi állásba. Ebből a sakkjátszmából is Bukarest került ki győztesen, miután a püspökség tevékenységére teljes rálátással bíró pozícióba egy általa irányított személy került. A korabeli helyzet tragikomikus voltát jelzi egyébként, hogy Kiss – mit sem tudva nevezett belügyi kapcsolatairól – nagy örömmel fogadta a Vallásügyi Osztály megerősítő határozatát.³²⁹ Az erőviszonyok Kolozsvár számára hátrányos eltolódását jelzi, hogy az ötvenes években a vallásoktatásért az állam képviselőjével is szembemenő Kiss 1961 márciusában a következőkre figyelmeztette Sebét: ne tegyék ki magukat semmiféle kockázatnak, ne essenek túlzásokba, hagyjanak mindent úgy, ahogy van.³³⁰

A rendszerbe való integrálódás egyébként már 1964-ben olyan mértékűvé vált, hogy Kolozsvár szó nélkül fogadta el az egyház szimbolikus kiválóságai (Berde Mózes, Brassai Sámuel) mellszobrainak eltávolítását a püs-

326 Uo. 291, 322. f.

327 Uo. 249. f.

328 Uo. 356. f.

329 Uo. 360. f.

330 Uo. 166. f. „Să nu vă expuneți la nimic, nu cumva să exagerați în această privință, lăsați lucrurile în mersul lor, nu cumva să pățiți.”; [„Ne tegyék ki magukat semminek, nehogy túlozzatok ebben a tekintetben, hagyjátok a dolgokat a maguk medrében, nehogy megjárjátok.”]

pökségnek is helyet adó volt kollégium épületéből, mi több, Kiss a február 12-én tartott munkaértekezleten külön kihangsúlyozta, hogy ezzel kapcsolatban senki se tegyen felesleges kommentárokat.³³¹ Ez a hatvanas évek elejétől meghonosodó, automatizmussá lett öncenzúra a hágai kongresszust értesítő tudósítás megszövegezésekor is előbukkant. Az egyház történetéről szóló rövid ismertető összeállításán dolgozó bizottság (Erdő, Kiss, Kovács, Sebe) például igyekezett úgy megfogalmazni az 1964-es hágai kongresszusra szánt tájékoztató szövegét, hogy abból kimaradjunk a felekezeti villongásokat tartalmazó részek, továbbá eljelentéktelenítsék azoknak az intézményeknek (iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, folyóiratok) az egyház történelmében játszott szerepét, amelyekkel Kolozsvár az államszocialista berendezkedést követően már nem rendelkezhetett.³³² A korabeli valóság tragikus voltát tükrözi, hogy az állami cenzúrán átmenő, a püspök által írt imakönyv megjelentetését, veszélyesnek vélt tartalma miatt, Kovács és Erdő helytelenítette, és négy szemközt a kiadás ellen foglaltak állást.³³³

A püspökcentrikus egyházvezetés letartóztatási hullám utáni irányváltását különben legjobban a Kiss személyéről készült – az egyházpolitika alakulásának grafikonjaként is értékelhető – összefoglaló elemzések dokumentálják.

1962. május 11-én a kolozsvári tartományi Securitate igazgatósága által készített szintézis Kiss tevékenységét a következőképpen értékelte: 1940–1944 között az Erdélyi Párt tagja volt, nacionalista-soviniszta és antiszemita tevékenységet folytatott, ami elsősorban a magyar csapatok bevonulásakor és a Horthy látogatása idején mondott beszédeiben nyilvánult meg. Augusztus 23-a után formálisan beépült az új politikai helyzetbe, így álcázva rendszerellenes tevékenységét. Fokozta a nyugati unitárius egyházakkal a kapcsolatokat, az innen kapott segélyeket pedig az angol-amerikai imperialisták iránti hűség fenntartásának szándékával osztotta ki a lelkészeknek. 1948-tól ellenséges magatartása a Vallásügyi Osztály szervei által adott néhány utasítás végrehajtásának megtagadásában, demoralizáló, ellenséges és felbujtó tartalmú beszédek tartásában, valamint a rendszerhű papok ellen tett intézkedésekben nyilvánult meg. 1959 óta azonban a gyűléseken és prédikációiban nincsenek ellenséges megnyilvánulásai, sőt hűségeseznek mutatkozik a rendszer és a szocialista blokk iránt. Elszigetelten, néha belső körökben

331 Uo. 392. f.

332 Uo. 407. f.

333 Uo. 414. f.

tesz ellenséges kijelentéseket, amelyek az egyház és az állam kapcsolataira vonatkoznak.³³⁴

A fenti szintézis értékeléséből világosan látható, hogy a korszakváltást maguk a belügyi szervek is érzékelték, ez a fordulat pedig annyira egyértelműen nyilvánult meg, hogy az elemzést készítők évre pontosan (1959) dátálni tudták a Kiss magatartásában bekövetkezett töréspontot.

Az integrálódás irányában elindult folyamatot a későbbi elemzések még jobban megerősítik.

Az 1963. december 28-án készült összefoglaló újabb pozitív változásokról számolt be, melyek szerintük mind a beszédeiben, mind a gyűléseken, mind pedig a Vallásügyi Osztállyal való együttműködésben egyaránt megmutatkoznak. Tiszteletben tartja a Vallásügyi Osztály utasításait, tanácsait beszédei, szakmai tevékenysége során. Magasztalja a békeharcot, hűségre és az állami hatóságokkal való együttműködésre utasítja a papokat. Ellenzi a külfölddel való levelezést, ha levelet kap, azonnal utasítást ad, hogy mutassák azt be a Vallásügyi Osztályon. Mind baráti körében, mind a nyilvánosság előtt hűségesen nyilvánul meg, a lelkészi értekezleteken nemcsak magasztalja az építkezések ritmusát, de utasítja azokat, hogy látogassák meg az építőtelepeket. Az IARF elnöke (Wytéma) és titkára (Goudoever) látogatása során hűséges magatartást mutatott, amikor kéziratait megmutatva kijelentette: „Ezek a fordítások és feldolgozások csak a demokratikus uralom idején készültek, mivel az üldöztetés három századában ezt nem lehetett, de a jelenben a vallásszabadságnak köszönhetően sok dolog valósult meg és készült el.”³³⁵ Az ellenséges megnyilvánulások sora ekkorra már minimális: papok letartóztatása miatti elégedetlenség, akiket szerinte ártatlanul ítélték el, „ellenséges elemek” állásba juttatása (Erdő, Lőrinczi), a teológiára jelentkezők kis számának az állam rovására való írása.³³⁶

1965. február 25-én az adatgyűjtési dossziéjának lezárását kérvényező szintézis lényegében már egy „lezároló átalakulási folyamatot” rögzít: szerint Kiss kezdetekben ellenséges magatartást tanúsított, azonban „... a politikai, gazdasági és társadalmi valóságok megértésének függvényében le-

334 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 1. 156–157. f.

335 Uo. 180. f. „Aceste tarduceri și prelucrări s-au făcut numai în anii puterii democratice, deoarece în cele trei secole de prigoană nu s-a putut, însă în prezent bucurându-ne de libertatea religioasă s-au făcut și s-au pregătit multe lucruri.”

336 Uo. 181–182. f.

mondott az ellenséges megnyilvánulásainak többségéről, egyre több alkalommal bizonyítván a rendszerrel szembeni hűségét”.³³⁷

Az újfajta orientációt – áll a jelentésben – jól illusztrálja, hogy a püspök örömét fejezte ki, amikor tudomására jutott, hogy az őt meglátogatni akaró amerikai turista elutazott, és így mentesült a vele való találkozástól; egyben arra kérte vendéglátóiparban dolgozó ismerősét, hogy ha lehet, tartsa távol tőle a vele kapcsolatba lépni akaró külföldieket. Végrehajtja a Vallásügyi Osztály utasításait, csak azon keresztül levelezik, papjait pedig ugyanerre utasítja. A rendszert magasztalja beszédeiben, előadásaiban, gyűléseken, a törvények betartására, békeharcra és az állammal való együttműködésre buzdít. Lemondott továbbá a magyar nacionalista megnyilatkozásairól, mi több, fontosnak látta felvilágosítani a papokat és híveket egyes magyar nacionalista híresztelések alaptalanságáról.³³⁸ A nyugati látogatások alkalmával megfelelően viselkedett, rendszerhűséget tanúsítva. Tagja a Békeharc Bizottságnak, melynek keretében kielégítő tevékenységet folytat. Az RNK Csillagrendje, valamint a Románia Felszabadításának XX. Megünneplése Érem kitüntette. Magatartása miatt egyes papok túlzott lojalitással vádolják, mint olyant, aki nem képviseli határozottan az egyház érdekeit az állammal szemben, és nem tartja a kapcsolatot az angol és amerikai unitáriusokkal.

Ez a magatartás – olvashatjuk a jelentés végkövetkeztetésében – az utóbbi időben jellemzi Kisst, akinél nem tapasztaltak ellenséges, nacionalista megnyilatkozást. Nem bizonyított, hogy szervezett ellenséges tevékenységet folytatott volna. Koros, hetvenhét éves, lojális magatartása pedig garanciát jelent arra, hogy a továbbiakban is így viselkedik. 1959 és 1963 között a titkosszolgálat többször megkereste egyes személyek tevékenységének dokumentálása végett, és minden alkalommal készségesen együttműködött azokkal.³³⁹

Zárójelben megjegyzendő, hogy állásfoglalásának alakulását, az erősödő politikai (etnikai) nyomáson túl, valószínűleg a minden oldalról fokozódó informátori tevékenység is befolyásolta. Izsák tevékenysége az 1959 utáni események tükrében teljesen nyilvánvalóvá lett, 1962. november 30-án azonban Kiss már arról panaszkodott Sebének, hogy nagyon sok papját,

337 Uo. 188. f. „... pe măsura înțelegerii realităților politice, economice și sociale din țara noastră a renunțat la majoritatea manifestărilor sale dușmănoase dovedind în tot mai dese împrejurări loialitate față de regim. De asemenea a întrerupt ori ce (sic!) legătură cu bisericile unitariene din apus”.

338 Uo. 189–190. f.

339 Uo. 188–190. f.

különösen a Maros Magyar Autonóm Tartományban, informátori tevékenységre kényszerítik a Securitate emberei.³⁴⁰

c. Személycserék, mentalitásváltás

A letartóztatásokkal három személy „távozott” az unitárius egyházi elitből. Ebből ketten, mint már utaltunk arra, teljesen a perifériára sodródtak, és sohasem tudtak visszakerülni az egyház tulajdonképpeni vérkeringésébe. A megüresedett állásokat rendszerhű emberekkel töltötték fel, ennek következtében az ötvenes években homogénnek mondható egyházvezetés a következő évtizedben már egyre heterogénebbé vált: Kovács főjegyző, Sebe egyházi tanácsos, Szabó Árpád³⁴¹ püspöki titkár, Szathmáry jogtanácsos, Rázmány számvevő a Securitate informátora volt, vagyis a püspök személyén kívül a vezetői körből mindenki más együttműködött az államvédelmi szervekkel.

Az egyetlen, a börtön után a rendszerbe visszakerülő Erdő esete pedig a kompromisszumok elfogadásának és a teljes integrációnak az eklatáns példája. A váltás okát egyértelműen a félelem rovására kell írunk annak tükrében, hogy vizsgálati letartóztatása idején több alkalommal is kemény kritikát fogalmazott meg a rendszer gazdasági, társadalmi, politikai intézkedései ellen.³⁴² Állításunkat igazolja az arra a mozzanatra adott pánikszerű reakciója, amikor az állami hatóságok – Sebe jelzésére – felfigyeltek az egyház levéltárában elhelyezett, Kelemen Lajos hagyatékából származó könyvekre. A levéltárosi állásban dolgozó Erdő, miután tudomást szerzett arról, hogy

340 ACNSAS, Fond Dosar individual privind pe Steopan Victor. I. 235729. Vol. 2. 258. f.

341 Szabó Árpád (1935–2010): Városfalván született. Lelkészi oklevelét 1957-ben szerezte meg. Egyházi pályafutását püspöki titkárként kezdte 1958-ban (1963-ig), 1965–1976 között a kolozsvári belvárosi egyházközösség lelkésze volt. 1974-től a Protestáns Teológiai Intézetben az unitárius bibliai teológia tanára lett, 1977–1978-ban a chicagói Meadville Lombard Teológiai Intézet ösztöndíjasa. 1996–2008 között az egyház 30. püspöke.

342 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 4. 177, 178, 180, 184. f. Erdő az angol demokratikus viszonyokra utalva elsősorban a szabad véleménynyilvánítás hiányát kifogásolta. Kemény kritikát fogalmazott meg a gazdaságpolitika vonatkozásában is: szerinte a munkásosztályt szisztematikusan kizsákmányolják, a párt határozatai pedig propagandisztikus jellegűek, amelyekkel a munkásokat elvakítják, és elhitetik, hogy az életszínvonal emelkedik. Ilyen például az új lakások kérdése: a párt állítja, hogy egy új lakás nem fog 46 000 lejnél többbe kerülni, de ezt úgy érik el, hogy azok rossz minőségűek, kicsik, alacsonyak és nem felelnek meg a kor életszínvonalbeli elvárásainak.

az állami szervek vizsgálódást indítottak az említett könyvek ügyében, kijelentette, hogy nem akar többet a levéltárban dolgozni, nehogy abból kellemtelenségei származzanak.³⁴³

A félelemnek, mint rendszer-konformáló tényezőnek a voltát igazolja Erdő 1964 novemberében Sebéhez intézett kérése, hogy amennyiben találkozik a hatóságokkal, mondja el, hogy nem olyan, mint amilyennek képzelek, mint amit róla tudnak, és minden szempontból szeretne megfelelni az elvárásoknak.³⁴⁴ A róla készülő elemzések ugyancsak ezt a rendszer játékszabályaihoz idomuló magatartást igazolják vissza; ezek szerint Erdő magatartása nagyon pozitív, megfelelő és egészséges nézeteket vall. A hazafias nevelésben kiemelkedő szerepet vállal, és arra buzdítja a teológia hallgatóit, hogy igazodjanak a hazafias nevelésről tartott előadásokban elhangzottakhoz. Nem tapasztalható nála semmiféle elhajlás vagy ellenséges megnyilatkozás. A leadott tananyagban is igyekszik kifejezni ragaszkodását a szocialista rendszer iránt. A hazafias nevelés órán nagyon pozitívan nyilatkozott az ország bel- és külpolitikájáról.³⁴⁵

A feltételezhetően formális szintű integráció igen szembeszökő példája az 1969. évi amerikai útja kapcsán elhangzó értékelése, melyben megfordítva az addig alkalmazott logikát, a szocialista rendszert tüntette fel pozitív vonatkozási pontként. Mint mondta, bár ott nagyobbak a jövedelmek, mégsem ez a meghatározó, hanem azok az előnyök, melyeket itthon az ingyenes oktatás, egészségügyi ellátás, lakbérek, szabadságok területén biztosítanak. Ugyancsak a hazai előnyt igazolják a sokkal alacsonyabb árak, melyek stabil életkörülményeket szavatolnak: így például míg az AEÁ-ban 30–80 dollár egy orvosi kivizsgálás, addig itthon ez ingyenes. A bostoni konferencia, melyen részt vett, állást foglalt a vietnami háború és a faji diszkrimináció ellen. Ezek az állásfoglalások közel állnak az itthon vallott nézetekhez, az azonban büszkeséggel tölti el, hogy az itteniek felfogása sokkal előrehaladottabb, és sokkal korábban alakult ki, mint az amerikai unitáriusoké.³⁴⁶ Ugyanekkor kijelentette beszélgetőpartnerének, hogy teljesen egyetért és azonosul az orientációs előadások, gyűlések céljával, hogy azokon keresztül a papokat, és közvetítésükkel a híveket, a szocialista társadalom szolgálatára neveljék.³⁴⁷

343 Uo. 377. f.

344 Uo. 144. f. „Eu vreau să mă conformez întru-toate (sic!) cerințelor de azi și vreau să mă încadrez cu cinste în muncă.”

345 Uo. 45–59. f.

346 Uo. 61. f.

347 Uo. 62. f.

Ezt a fajta rendszerhez idomuló átalakulást azonban nemcsak Erdő személyénél tapasztalhatjuk. Sebe esetében hasonló folyamatok mehettek végbe. A rendelkezésünkre álló egyetlen információ szerint „... fent nevezett őszintén beilleszkedett a népi demokratikus rendszerbe, és ilyen szellemben neveli az alárendeltségében levő tanulót is”.³⁴⁸ Pozitív magatartást regisztrálnak a Kovácsról 1963-ban készült elemzések is; „Cojocaru Mircea”, „Tordai Calman” és „Ioan Sirbu” informátorok szerint nevezett a béke embere, tele emberi érzésekkel. Rokonszenves, semmiféle rosszat nem tapasztalni nála politikai szempontból, a fennálló társadalmi rend mellett áll.³⁴⁹

Az egyházvezetés teljes kapitulációjának dokumentumaként értékelhető a beszerzési kísérlet előtt néhány héttel elhunyt Csifóról készült referátum is. Megjegyzendő – áll a róla készült elemzésben –, hogy az ügynökök nem jeleztek semmi rendelleneset a külföldiekkel való találkozásokról. Ezeknek az érintkezéseknek egyáltalán nem örvendett, kötelességből tett eleget azoknak, igyekezett kerülni a vendégeket, és másokat is hasonló magatartásra biztatott. 1956-tól kezdődően radikális változás állt be magatartásában: megszakított minden külföldi kapcsolatot, nagyon óvatos, visszafogott, tartózkodó lett. Simén, Erdő és Lőrinczi letartóztatása után még óvatosabb lett, attól félve, nehogy letartóztassák. Több ügynök jelezte, hogy 1958-tól kezdődően azt javasolta nekik: csak a vallásügyi osztályon keresztül tartsanak fenn kapcsolatot, ő is ezt teszi. Májay Endrét figyelmeztette, hogy korlátozza minimumra egyházi tevékenységét, és ne politizáljon nála az irodában.³⁵⁰

A központi egyházkormányzatból kiszoruló – így témánk szempontjából relevanciával már nem bíró – Lőrinczi esetében szintén óvatosságról számolnak be forrásaink,³⁵¹ baráti társaságban azonban nem ódzkodott a hivatalos kánontól eltérő társadalmi-politikai nézeteinek kifejtésétől.³⁵² Az egyházvezetés szintjén egyébként többen (Sebe, Csifó, Rázmány, Szathmáry) is úgy ítélték meg, hogy semmit nem változott és semmit nem tanult korábbi helyzetéből.³⁵³ A hasonló sorsra jutott Simén börtönének utáni utóéletéről sajnos semmiféle információnk nincs, így nem tudhatjuk, hogy a korábbi események miként befolyásolták a szabadulása utáni életpályáját.

348 Uo. 39. f. „... susnumitul s-a atașat în mod sincer regimului democrat popular, precum și că, în acest spirit își educă și elevul din subordine”.

349 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 5. 42–44. f.

350 ACNSAS, Fond informativ privind Csifo Nagy Ladislau. I. 235728. Vol. 2. 452. f.

351 ACNSAS, Fond Dosar grup Csifo Nagy Ladislau. I. 235725. Vol. 9. 41, 50. f.

352 Uo. 50–51, 55. f.

353 Uo. 16–19. f.

Következtetés

Forrásaink szerint 1945 után az államszocialista rendszer kialakuló állambiztonsági és egyházügyi szervei rögtön hozzáláttak az egyház behálózáshoz. Kiindulópontot az egyház magyar etnikai jellege, valamint a korábbi állambiztonsági szerv (Siguranța) szolgáltatott információk nyújtottak, amelyek lényegében a korabeli egyházvezetés kiemelkedő alakjait kivétel nélkül az irredentizmus, nacionalizmus címkéjével bélyegezték meg. Ennek a minősítésnek a háttérében a második bécsi döntés utáni események, valamint az azt megelőző huszonkét év angol-amerikai segédlettel folytatott kisebbségvédelmi harcai álltak.

A rendszer egyház feletti uralmának, ellenőrzésének kiterjesztésére – az újonnan megalkotott szocialista jogrendszeren túl – az egyház intézményrendszerébe való beépülés szolgáltatott a másik keretet. Erre több módszer és lehetőség állt rendelkezésre. Mindenekelőtt a korlátlan államhatalom nyomásgyakorló eszköze, amelynek alkalmazására – ismereteink szerint – első alkalommal Izsák titkári kinevezésekor került sor. Személyével az unitárius egyházvezetés szintjén egyfajta „dezintegrációs” folyamat vette kezdetét, ténykedése ugyanis az 1956-os forradalom után bekeményítő hatóságok számára roppant kedvező feltételeket teremtett a kezdeményező szerep átvételéhez: közreműködésével egyszerre sikerült beszervezni az egyházvezetés közvetlen köréhez tartozó személyeket, és kiiktatni a rendszer biztonságára veszélyesnek nyilvánított elemeket.

Az egyházi elit körében végrehajtott letartóztatások az egyébként is a békés együttélésre hangolódott egyházvezetésben száznolcvan fokos változást eredményeztek. Kolozsvár unitárius egyházi vezetése, a ránehezedő óriási nyomásnak és beépített embereinek köszönhetően, maradéktalanul integrálódott a szocialista rendszerbe, a végbement folyamatot pedig nem csak az intézmény életében lezajlott változások, történések, hanem az egyes személyek megnyilvánulásai is világosan tükrözik. Az ötvenes évek végéig az egyéni és csoportos beszélgetések szintjén gyakran tapasztalható kritikus megnyilvánulások – mondhatni – teljesen elmaradtak, az egyház tisztviselői pedig az állam hatalomépítő törekvéseinek egyszerű végrehajtoivá minősültek át.

A teljes betagolódást egyértelműen bizonyítja az egyházvezetésben történő személyzetcserek mechanizmusa is, mely a hatvanas évektől kezdődően már teljes mértékben az állam irányítása, akarata szerint működött. E „szokásjog” odáig „fejlődött”, hogy Kiss halála után a püspökválasztás kérdése államérdeki rangra emelkedett, Bukarest akarata szerinti megoldása

pedig az egyház feletti ellenőrzés kicsúcsosodásának végső mozzanataként, egy folyamat betetőzéseként értékelhető.

A címben felvetett – az egyházvezetés átalakulását firtató – kérdésre a válasz tehát csupán az egyértelmű igen lehet: erőteljes, kívülről érkező beavatkozások hatására az egyházi elit mind összetételét illetően, mind magatartásában jelentős átalakulásokon esett át a kommunista hatalomátvétel első szűk másfél évtizedében, és teljes mértékben belesimult a szocialista államhatalom struktúráiba. Egyértelmű ilyen tekintetben az a vallomás, amelyet valamikor 1966 elején Nagy Miklós Májay Endre brassói lelkésznek tett: „Az utolsó 20 évben az egyház volt az egyetlen hely, ahol az olyan emberek, mint ő még jól érezte magát, ahol *félelem nélkül lehetett beszélni különböző dolgokról. Izsák Vilmos titkár és Sebe Ferenc tanácsos a szekuritate emberei, dr. Kovács Lajos főjegyző írásban mindenről tájékoztatja a Vallásügyi Osztályt.*”³⁵⁴ [Kiemelés – P. J.] Nagy értékítélete szerint tehát az egyház is a szocialista rendszer „élettervéé”, egyik fórumává alakult át. Hogy nem szubjektív ténymegállapítással van dolgunk, igazolja azt a rendszert belülről látó Kovács. 1965. szeptember 8-án a következőképpen jellemezte helyzetüket Májay Endrének: „... nagyon szomorú a helyzetünk olyan szempontból, hogy *nem mondhatunk vagy tehetünk semmit, mivel a szekuritate és a felügyelőség emberei mindenhol jelen vannak.*” (Kiemelés – P. J.)³⁵⁵

354 ACNSAS, Fond Iszac Vilhelm. I. 210059. Vol. 1. 26. f. „Biserica era în ultimii 20 ani singurul loc unde oamenii ca el (dr. Nagy Miklos) s-a mai simțit bine, unde a putut discuta fără frică despre diferite lucruri. Azi însă nici aceasta nu se poate face (kiemelés – P. J.). Secretarul IZSAK VILMOS și consilierul SEBE FERENCZ sînt oameni securității, viceepiscopul dr. KOVACS LAJOS informează în scris despre toate Departamentul Cultelor.”

355 Uo. 68. f. „... este foarte tristă situația noastră din acel punct de vedere că *nu putem spune sau face nimic, fiindcă oamenii securității și al inspectoratului sînt prezenți peste tot.*” [Kiemelés – P. J.]